

Bergensposten.

NR. 1

februar 2019

22. ÅRGANG

STATSARKIVET I BERGEN

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998. Dette er det 57. heftet i rekken.

Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Ansvarlig for utforming: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen
Opplag: ca. 1000
Redaksjon avsluttet: Februar 2019

Forside: Conrad Mohr (1914-1943) i cockpiten på flyet sitt, stasjonert ved Little Norway, Toronto, Canada.

Kronprins Olav, kronprinsesse Märtha og deres barn var på flere besøk i Little Norway vintren 1942/43.

Samlingene med negativer fra Conrad Mohr og Robert Chew som er deponert ved Statsarkivet i Bergen, omfatter så langt rundt 200 foto, de fleste i farger, noen (fra Chew) er i sort-hvitt.

Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren	2
Bjørn Davidsen: Pontoppidan & Co.	3
Yngve Nedrebø: Conrad Mohr; flyger og fotograf	11
Yngve Nedrebø: En erkjennelsesreise 1973-2019	16
Renathe-Johanne Wågenes: Grenzzonen-Bescheinigung (Grense-boerbevis) und Grenzzonen-Genehmigung (Passerseddel) ...	20
Terje Nomeland: Sprit, sprengstoff og søknader i lensmannsarkivene .	23
Gina Dahl: Odd Dahl – en pioners arkiv.....	28
Yngve Nedrebø: Litt mer om Odd Dahl og hans arkiv	35
Gina Dahl: Biskop Erik Pontoppidan og ansettelsen av geistlige i Bergen stift	36
Bjørn Davidsen: C.J. Hammer - stor vegbygger og tyrann	46

Fra redaktøren:

Bergensposten 1/2019 er klar for utsending. Vi har også denne gangen fått inn rikelig med stoff, og takker bidragsyterne.

Bjørn Davidsen har latt seg inspirere av vinterens politiske prosesser, som har minnet ham om liv og levnet i Bergen på 1700-tallet, og som har fått ham til å hente fram historier om biskop Pontoppidan og generalvegmeister Hammer.

Gina Dahl har ordnet det som er igjen av arkivet etter kjernefysikeren og konstruktøren Odd Dahl, og forteller om et materiale som ikke representerer gjennomsnittet for arkivbestanden, verken i Bergen eller resten av landet. Hun forteller også om Pontoppidan og hans forsøk på å reformere og strukturere presteskabet i Bergens stift.

I 2018 og 2019 har vi fått deponert flere mindre fotosamlinger som Bergen Offentlige Bibliotek har fått tilsendt fra Bill (William) Mohr (født 1940). Han er sønn av Conrad Mohr (1914-1943), norsk krigsflyger, og stesønn av Robert Chew (1907-1970), britisk oberstløytnant og mannen som tok i mot kapitulasjonen fra general Johann de Boer i Bergen i mai 1945. Vi har fått fotosamlinger som stammer fra begge.

Renathe-Johanne Wågenes og Terje Nomeland har hentet fram dokumenter fra lensmannsarkivene, somn er mye mer varierte og rikholdige enn man gjerne tenker seg.

Jeg har fått lov til å arbeide ved Statsarkivet i Bergen siden 1973, og gjennom de drøyt 45 årene har jeg kunnet gjøre meg en del tanker om hvorfor det er så viktig å ta vare på arkiver, men også om mulige svakheter ved arkiveringen. Det skriver jeg litt om her.

Redaksjonen av dette nummeret er sluttet i februar 2019. Nytt nummer regner vi med å kunne presentere i juni i år.

Yngve Nedrebø

Bjørn Davidsen

Pontoppidan & Co

«Det stod et slag udi Køge bugt» 4. oktober 1710, hvor den norskfødte sjøoffiser Iver Huitfeldt fortsatte kampen med skipet «Dannebrog», selv om det var kommet i brann. Ja, han fortsatte helt til skipet sprang i luften så både Huitfeldt og hele mannskapet, på to nær, omkom. På det tidspunkt var Den store nordiske krig, elleveårskrigen, bare ett år gammel.

Mens Iver Huitfeldt og hans menn led «offerdøden» utenfor København, var det en annen Iver, med etternavnet Tidemand, som gikk rundt inne i Kristiania og ventet familieførkelse. 31. oktober 1710 fødte hans kone, Elisabeth Olufsdatter Helleesen, en sønn som fikk navnet Ole.

Da Ole Tidemand ble født, hadde Fredrik 4. bare vært konge i Danmark-

Norge i elleve år. Men denne allmektige enevoldshersker kom til å regjere i 20 år til, før «Hans Nåde» gav opp ånden på en reise høsten 1730 - som følge av tuberkulose og vatersott. Det tronskiftet som da fulgte, kom til å få en enorm betydning, ikke bare for Ole Tidemand, men for hele det norske samfunn – og for all ettertid.

KONGENE PÅ 1700-TALLET

Kongeloven av 1660, som var rikenes grunnlov, fastslo at kongen «av alle undersåttene holdes og aktes for det ypperste og høyeste hode her på jorden, over alle menneskelige love, og ingen annen hode eller dommer kjenner over seg enn Gud alene».

Ved hjelp av en slik lov som også gjør-

de kongemakten arvelig, ble det formelle lederskapet av kongerikene Danmark-Norge overlatt til en serie mer eller mindre udugelige konger gjennom hele 1700-tallet – konger som langt fra hadde «det ypperste og høyeste hode her på jorden»!

Det kunne riktignok begynt verre enn det gjorde. For om Fredrik 4. var kunnskapsmessig meget dårlig forberedt da han ble konge, viste han seg å være lærenem når alt kom til alt. Selv om han elsket jakt, fester og kvinner, hadde han et nært forhold til vanlige folk, som han gjerne slo av en prat med. Erttertiden har da også bedømt ham som den betydeligste av enevoldskongene mellom 1660 og 1814, selv om det ikke sier særlig mye.

I 1730 ble sønnen Kristian 6. konge. I statspietismens ånd forbød han alt som smakte av forlystelse - fra teater og dans til kortspill og tobakk. Men selv om hans ytre var «mørkt og trist», døde han utlevd i 1746, bare 46 år gammel. Kanskje hans virkelige liv hadde vært preget av den samme dobbeltmoral som mange i hans embetsstand oppviste?

Kristian 6. og statspietismen vil bli husket for konfirmasjonen – og skoleforordningen av 1739. Men behovet for en allmueskole i 1739, stilles det i dag mange spørsmål ved. Noen mener den ble innført av helt andre grunner enn å lære folk å lese.

Fredrik 5. kom på tronen som en befrielse for folket. Han lot alle stengsler falle og var sin fars rake motsetning – men neppe heller noe mer. Etter noen

års lystig slottsliv, endte han som alkoholiker – og døde som vrak i 1766, bare 42 år gammel.

Da ble det sønnen Kristian 7. som overtok riksstyringen. Men han hadde «brist i personligheten» og endte som sinnslidende. Derfor kom andre til å ha den virkelige styringen i hans navn resten av århundret, selv om Kongen fikk lov «å sitte fremme» og undertegne dokumenter – kanskje helt til sin død i 1808, da sønnen Fredrik 6. formelt overtok tronen etter mange år som reell hersker.

PIETISMEN

På slutten av 1600-tallet, nærmere bestemt 1670, begynte Phillipp Jacob Spener å holde private oppbyggelsesmøter (konventikler) i tillegg til gudstjenesten i kirken. Ved dette oppstod vakte kretser som møttes til oppbyggelse, «collegia pietatis» («pietas» er latin og betyr fromhet).

Pietismens idealer ble utformet i Speners skrift «Fromme ønsker» i 1675. Etter hvert utviklet pietismen seg som en indrekirkelig reformbevegelse. Den ville ikke angripe kirkelæren, men bare flytte interessen fra læren til livet.

Pietismen bredte seg raskt og fikk fotfeste i hoff- og adelskretser og ved universitetene. Fra 1690-årene fikk den sitt sentrum ved det nyopprettede tyske universitetet i Halle. Halle-pietismen var preget av asketisk fromhet; avvising av verdslige fornøyelser som dans, teater, kortspill og tobakk ble hovedsak. Men pietismen viste også

stor interesse for hedningemisjon. Blant annet forsøkte den å bringe «det glade budskap» til samene - og nedla et stort arbeid med å gjøre samisk til skriftsspråk. Men etter mange års nitid arbeid, gav man opp - og påla samene i stedet å lære datidens norske språk.

Til Danmark-Norge kom pietismen mot slutten av Fredrik 4.'s regjeringstid. Kongen var da sykkelig og næret trang til det åndelige. Dermed fikk pietistene et visst innpass. Men det var først under sønnen Kristian 6. (1730-46) at kirkestyret helt og fullt ble preget av den statskirkelige pietismen som innførte konfirmasjonen i 1736, Pontoppidans forklaring i 1737 og opprettet «almeskolen» i 1739. Pietismebevegelsen hadde også en stor salmedikter i Hans Adolph Brorson.

Pietismens offisielle statlige endeligt kom i 1746 da Fredrik 5. besteg tronen. Personlig var denne Fredrik'en bare såvidt troende. Men i folket holdt pietismen seg levende mange steder, blomstret opp igjen med Hans Nielsen Hauges bevegelse - og er siden blitt videreført av blant annet Indremisjonen helt fram til i dag.

HAN MED «FORKLARINGENE»

«Pontoppidans forklaringer» ble en pest og en plage for mange unge - helt fra de 759 spørsmål og svar ble lansert som konfirmasjonsforberedelse i 1737. Selv om de fra 1770-årene ble forenklet - og siden gikk av bruk, finner vi fortsatt dystre spor etter dem både i kirkebøkene og litteraturen; særlig om

Biskop Erik Pontoppidan (1698-1764).

de unge som aldri klarte å forstå dem tilstrekkelig til å bli konfirmert - og i enkelte tilfeller tok sitt liv av den grunn. Det er ikke uten rot i virkeligheten munnhullet «Pint under Erik Pontoppidan», oppsto.

Mannen bak «forklaringene» var Erik Ludvigsen Pontoppidan. Han ble født i Århus 24. august 1698 som sønn av stiftsprost Ludvig Henriksen Pontoppidan og hans annen kone Else Sophie Spend.

Vesle Erik ble tidlig foreldreløs; faren døde i 1706 og moren året etter. Dermed ble det slektninger som måtte ta seg av den begavete prostesønnen. Det kom ikke til å mangle på opplærings tilbud, men ikke alle lærerne var like velegnet. Et sted ble han mishandlet av huslæreren, et annet sted var skolen så

elendig at gutten ikke orket å gå der.

Men etter noe fram og tilbake, ble Erik Pontoppidan student i 1716. De neste to årene studerte han teologi og tok «attestas» i 1718. Det sies at han ikke var religiøst grepet, men trolig religiøst følsom. En beretning forteller at da han i København hørte sin nabo holde andakt med bønn, skriftlesing og salmesang, skammet han seg over at denne naboen, som teolog, gikk så lett hen over den gudsfrykt som burde være hans hovedsak.

En videre utdyping av det religiøse liv opplevde Pontoppidan under et opphold hos sin morbror, kaptein Spend, på godset Høiersbüttel i Stormarn. Etter noen år som huslærer i Kristiania, ble han «hovmester» for før nevnte Iver Huitfeldts sønn Claus, da denne skulle til Holland og England for å studere (1720–21). Under denne reisen kom Pontoppidan i kontakt med det ledende pietistiske miljøet i Europa – noe som satte varige spor i hans utvikling.

Etter hjemkomsten fikk Erik Pontoppidan stadig nye stillinger som førte ham høyere og høyere opp i «systemet». Samtidig hadde kontakten med de pietistiske miljøene framkalt et dypt personlig alvor hos ham. Ved hans inntreden i prestegjeringene var han derfor ikke i tvil om sitt «indre kall», heter det. Han følte seg som åndsfelle av pietismen, slik at hans forkynnelse siktet mot personlig omvendelse. Han mente kirketukten skulle sette grensen mellom troende og ugudelige. Derfor tok han fatt på bibelles-

ninger og husbesøk – og stiftet presteforsamlinger hvor medlemmene skulle dyktiggjøre seg i deres gjerning som sjelesørgere.

Men hans pietistiske holdning gjorde at han fikk mange fiender – og han endte også opp i stridigheter.

For selv om Pontoppidans voksne liv faller sammen med Danmark-Norges lengste sammenhengende fredsperiode, er denne tiden preget av en stadig indre strid blant prester og embetsmenn. Og i denne striden ble både Erik Pontoppidan og før nevnte Ole Tidemand aktive deltakere.

Det ble likevel Kristian 6.'s tronbestigelse i 1730 som førte til Erik Pontoppidans gjennombrudd som teolog og embetsmann. For Kristian 6. gjaldt det å få besatt de betydeligste embeter med «vekkede» prester. Og Pontoppidans nidkjære prestegjerning var allerede kjent. Dermed lå vegen åpen – helt til topps som hoffprest.

Kongen satte stor pris på Pontoppidan – og i «kirkeministeren», grev J.L. Holstein, hadde han gjennom mange år en trofast støtte.

Da konfirmasjonen i 1736 ble påbudt som en offentlig kirkehandling ved tohundreårsminnet for reformasjonens gjennomførelse, fikk Pontoppidan i oppdrag å utarbeide en ny katekismusforklaring og en salmebok. Forklaringen er utarbeidet med et verk av Spener som forbilde. Ja, Pontoppidan «lånte» nok det meste av sitt derfra, selv om han forkortet Spener betraktelig – den inneholdt nemlig 1.283 spørsmål og

og af Bedkommende prøvet efter de funde
Ords Form.

Om nu denne Catechismi Forklaring er
saa tilstrekkelig, tydelig, ordenlig og accurat,
som de der omgaaes med Ungdommens Un-
derviisning kunde ønske, vil efter nogen
Tiids Forløb vise sig. Imidlertid maatte de,
sem ey med alting ere tilfreds, betænke, hvad
Vanskelighed der er ved at forene i en cate-
chetisk Forklaring Fuldstændighed, Korthed,
Klarhed, Ordentlighed og Reenhed af alle
den Christen Kærdems fornødne Sandheder.
Udi disse Egenskabers fuldkomne Forening
kan man altid forestille sig en høiere Grad,
hvis muelighed jeg ey heller vil negte, men
den, der selv legger Haand paa Arbeidet, skal
beskue, hvad Vanskelighed der er ved, at ram-
me alting efter hver Mands Ønske i det Slags
Skrifter, hvor intet maa forsees imod Ung-
dommens Ihukommelse ved Bistøftighed,
intet imod dens Begreb ved Mørkhed, intet
imod Sandheden ved fremmede Blandinger,
intet imod Sandhedernes Sammenhæng ved
U-orden, og intet imod Ordrenes rette Natur
ved affecterede og tomme Sammenbindel-
ser. Har jeg en overalt fuldkomnelig naaet
dette Maal, saa har jeg dog alvorslig sigtet
deril.

Jeg

Jeg overgiver da disse Guds Ord efter
Høy-Kongelig allernaadigst Befaling til
almindelig Brug i vore Kirker og Skoler.

Herren trykke selv sit Indsegl herpaa ved
sin Naades Udseelse i alle Leseres, særdeles de
Unge, Hierte! Hvad jeg uvægerlig skalde,
men aldrig selv udvalde at giøre, har jeg
giort, saa got som jeg kunde. De usuld-
komne Dele deraf blive derfor egentligst mine.
Udi øvrigt er det et Ord, som paa sin Dag skal
denne sine ubødsfærdige og vantroe Foragtere
eller Modsigere, men giøre de Siæle salige, som
sagumodelig i Troen antage dets Indplantelse.

Kjøbenhavn,
den 9. October 1737.

E. P.

P. S.

Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldighed og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre. Pontoppidans forklaring var trolig den mest leste boken i Danmark-Norge gjennom mange generasjoner.

svar, mot Pontoppidans 759. Pontoppidans «forklaring» utkom i 1737 under titelen «Sandhed til Gudfryktighed». Året etter ble den, ved kongelig befaling, innført over alt i Danmark-Norge.

Men det er urettferdig å si at Pontoppidan ville «pine» sine elever og ha dem til å lære «forklaringene» utenat – heller tvert om. For Pontoppidan var en teoretisk mester i markedsføring. Ja, han kunne gått rett inn som leder av et hvert reklamebyrå som markedsfører

dagens utgaver av såpekokte produkter på TV. Hør bare:

«Enda en ting er ønskelig ved katekisering, og verd å legge vinn på, nemlig et mildt, muntert og behagelig vesen hos læreren. Unge folk er oftest gemyttlige, og elsker godt humør, mens det motsatte byr dem imot. Dette bør læreren prøve å innrette seg etter såvidt hans naturell tillater. Han bør legge vinn på mildhet, vennlighet, og alt som kan gjøre at hans ord blir vel mottatt, at de

667. Hvorfor kaldes Daaben i disse Ord en Pagt?

Fordi derved skeer en Bespørgelse, og indgaaes en vis Pagt, da Gud lover Mennesket, og Mennesket igjen lover Gud noget.

668. Hvad Got lover Gud Mennesket i denne Pagt?

Befrielse fra Synden, Døden og Dievelen, Deelagtighed i det ewige Liv, eller Ærverket og Arv i Guds Rige.

669. Hvad Got lover da Mennesket Gud i Daabens Pagt?

Dette, at han vil forfølge, affige og imødfølge Dievelen og alle hans Gierninger, som er Syndens Trældom, og alt hans Væsen, nemlig denne Verdens Pragt, saa og at han vil troe paa Gud Fader, Søn og Hellig Aand.

670. Er det mueligt at holde denne gode Samvittigheds Pagt?

Ja, ved Guds Naade er det mueligt for de Troende, som vaage, bede og stride daglig imod Dievelen og hans Væsen.

Phil. 4, 13. Jeg formaaer alle Ting i Christo, som gjør mig megtig.

671. Men synde troende Guds Børn ikke ofte af Skrøbelighed?

Jo, desværre! dog faldt de derfor en af Naade-Pagten med Gud. (Rom. 8, 1.)

672.

virker på dem som en ubehagelig «busemann». Og når han fremfor andre kalles en Guds mann eller Guds tjener, så vil assosiasjonen gi dem et feilaktig begrep om den gode Gud selv, han som er Ordets Herre.» (Språklig modernisert av dr.teol. Oddvar J. Jensen)

Hvordan den store «mester» praktiserte sine teorier, er en annen sak. Det er ofte langt mellom teori og praksis. Han overhørte galant folkets «tale» om at de selv klarte å lære sine barn å lese. Det interesserte ham ikke. Hans mål med innføringen av skoleordningen var nemlig ikke å lære folk å lese, men å få kontroll med hva de leste: Blant annet hans egen «forklaring» – og ikke de som hadde vært i bruk til da.

Men også ved kongens hoff oppsto det teologiske stridigheter. Ved Kristian 6.'s død i 1746, var det

unge synes godt om ham. Ofte taper Guds ord noe av sin kraft fordi læreren er altfor pedantisk, sur og mørk i sin fremferd. Det ubehagelige ved personen virker på hans ord og gjerning, og det skjer aller lettest blant unge og uforstandige mennesker. En prest som ser surt på dem og taler strengt til dem,

klart at det måtte skje forandringer i de kirkepolitiske forhold. Da Bergen bispestol ble ledig i 1747, ble den tilbudt Erik Pontoppidan – nærmest som et forvisningssted. Likevel fant han mange oppgaver som ventet ham der. Stiftet hadde en rekke fordrukne prester. Dessuten så han det som viktig å få bygget ut det skolesystemet han hadde

vært med på å utforme. For å klare dette, opprettet han blant annet en form for «lærerskole».

Men selv om statspietismen var død, var moralnormene til Pontoppidan like høye – utad. Fordømmelsen av utenomekteskapelige forhold fikk en ny blomstringstid under hans år på Bergen bispestol – det kan tydelig leses ut av både kirkebøker og «hyrdebrev» som han sendte stiftets prester. Likevel endte hans tid i Bergen brått – etter at han var blitt trukket inn som «farskapskandidat» i en skandaløs skilsmisssak. Dommer i den kirkelige del av saken var Pontoppidans egen stiftsprost (domprost), Ole Tidemand. De to var alt annet enn venner.

«BARNEROVET»

Når Pontoppidan hadde vansker med å forsone seg med Ole Tidemand som stiftsprost, hadde det nok mest sammenheng med Tidemands fortid. Men Tidemand var kommet først til «møllen» (Domkirken i Bergen), så Pontoppidan måtte bare innfinne seg med at han var der allerede – som hans stiftsprost. For den veltalende kjøpmannssønnen Tidemand fra Kristiania hadde klart å karre seg fram i den teoligiske verden mot alle odds.

Det begynte riktignok lovende med studier i København, etter at han hadde gått på Kristiania katedralskole. Da han kom tilbake til Norge, fikk han jobb som huslærer hos sogneprest Chr. Callundan i Sandar (nå Sandefjord) som hadde 10 barn.

I 1731 tok Tidemand teologisk embets-eksamen i København med laud. Etterpå vendte han tilbake til sin huslærerpost. Men her må han åpenbart ha startet seksualundervisning med innlagte praktiske øvelser – i hvert fall overfor én elev. For allerede året etter ble han nødt til å gifte seg i all hast med Callundans datter, Charlotte Eleonora, som bare var vel 13 år gammel. Hun var da høygravid – og fødte deres førstefødte 22. oktober 1732, 13 1/2 år gammel, like etter at hennes far var død.

Om Chr. Callundan tok sin død som følge av dette «barnerovet» fra Tidemands side, sier kildene ingen ting om. Men den brave barnefar – sikkert tillike med barnemoren, måtte stå skrifte for hele menigheten og be om tilgivelse – som de fleste andre i samme situasjon. Han var likevel heldig. For mens en slik forseelse seinere (fra 1741) utelukket muligheten til å bli prest, fikk Tidemand (som Petter Dass i sin tid) kongelig oppreisning. Og med biskop Herslebs hjelp ble han i 1734 personellkapellan hos sin kones morfar, prost Fredrik Grüner i Hedrum og Larvik.

Ole Tidemand kom seg fram i verden ved hjelp av sine tategaver – og venner. Under oppholdet i Vestfold kom han inn i en krets med pietistiske prester. Tidemand utfoldet stor aktivitet og klarte til slutt å skaffe seg noen prestestillinger i Bergen, ja faktisk flere på samme tid.

SOSIETETS-SKANDALEN

Borgerskapet i Bergen har til tider levet et seksuelt utsvevende liv. Men deres barn født utenfor ekteskap har sjelden eller aldri vært riktig ført i kirkebøkene. «Tykke» lommebøker hjalp i de fleste tilfeller av med «skammen» for «fiffens» vedkommende. Slik ville det nok også gått med barnet til borgermester og politimester Matthesens datter Maren i 1749. For Maren ble behendig geleidet til Danmark av prorektor ved Latinskolen, Lakier med frue, for å føde. Og i Danmark ble barnet døpt «ekte» - ved hjelp av forfalskede papirer.

Denne «uægte» barnefødsel hadde nok blitt glemte like fort som alle andre, dersom ikke viceborgermester Garboe hadde anmeldt sin kone for «leiermål og blodskam» med sin slektning Faber. For i det rettslige virvar som oppstod, kom det for dagen at det kanskje var herr Garboe som hadde besvangret den «skjønne jomfru» og borgermesterdatter Maren. Garboe selv prostesterte selvfølgelig på det sterkeste – og mente at om han var en mulig far til barnet, ja, så var selveste biskop Erik Pontoppidan en like god kandidat som barnefar!

Dermed var skandalen et faktum!

Tenk å beskyldte den mest pietistiske biskop i Danmark-Norge for hor! Slikt var jo bortimot en majestetetsfornærmelse. Riktignok var Pontoppidan gift for tredje gang, så hans kvinnetekke var det ikke noe i veien med. Og dessuten hadde han i alle tre ekteskapene klart å unngå presteenker – som de fleste fre-

madstormende prester ofte måtte ta til takke med. Men å beskyldte ham for hor, det var mer enn bispnen kunne tåle.

Pontoppidan møtte ikke selv for å forsvare seg i prosteretten, som Tidemand administrerte. Han sendte sine kommentarer med bud. Men da saken ble som tyngst for ham, drog han til København for å bli «renvasket».

Om han noen gang ble «renvasket» av bergenserne og historien, skal være usagt. Men han vendte aldri mer tilbake til byen. I København klarte han å få til en kongelig resolusjon som sa at alt som stod om Pontoppidan i Tidemands prosterettsprotokoller, skulle strykes. Hva den «resolusjonen» kostet ham i klingende mynt til statsforvalterne, forteller historien ingen ting om. Men Pontoppidans «rettsforklaringer» og utsagnene om ham i prosteretten, ble ikke fysisk strøket i protokollene. Der finnes de derfor den dag i dag.

ETTERORD

Garboe ble noen år seinere gift med Maren Matthesen. Ole Tidemand overtok som biskop i Bergen etter Pontoppidan, men ble etter noen år biskop i Kristiansand, hvor han døde i 1778. Og Erik Pontoppidan, ja, han endte sin yrkeskarriere som prokansler ved Universitetet i København fra 1755 – og døde i «Kongens by» i 1764.

Yngve Nedrebø:

Conrad Mohr, flyger og fotograf

Conrad Mohr ble født på Storetveit i Fana 2. april 1914 som sønn av gods-eier Wilhelm Mohr og hans kone Emily, født Holm. Han omkom i en flyulykke i Canada 24. februar 1943.

Farslekten

Familien Mohr kom fra Bevern i Nedersachsen i Tyskland til København og med handelsgartner Johan Friderich Wilhelm Mohr (1749-1834). Hans sønn August Christian Mohr (1775-1845) ble teologisk student, men med større interesse for teater enn for sitt studium. Som 22 åring ble han sendt til Norge som huslærer. Etter kort tid ble han gift og fikk forsørgelsesbyrder, og han måtte returnere til sitt brødstudium. Han fant seg slett ikke til rette, og søkte seg etter kort tid til Bergen som consumptionsbetjent i tolletaten. Han fikk stillingen, men den kastet ikke så mye av seg økonomisk, og kone og barn havnet i Trondheim hos hennes foreldre.

Fortsatt var det teateret som interesserte ham mest, og han ble med da «Det Dramatiske Selskab» ble startet i 1800.

Hans kone fikk gjennom farsarv midler til å skaffe familien hus og leilighet i Bergen, og hun åpnet høkerforretning. For å spe på inntektene begynte August Christian Mohr å kjøpe og selge eiendom. Denne meglervirksomheten gikk etter hvert økonomisk svært bra.

Under krigen mot England og Sverige 1807-1814 fikk A. C. Mohr i oppdrag å lede kystvernet for den delen av Skjold skipreide som lå mot kysten. Han fikk tittel og rang som underløytnant, og kommandoen over kanonjollen «Den gode Hensigt». Under slaget mot H.M.S. «Tartar» ved Alvøen i 1808 utmerket han seg og ble seinere forfremmet til løytnant. Fra 29. oktober 1811 kunne han også kalle seg overkrigskommissær. 12. oktober 1814 fikk han etter søknad avskjed fra tollbetjentembetet. Borgerskapet som kjøpmann i Bergen løste han 20. april 1815.

I 1825 ble firmaets navn registrert som «Aug. C. Mohr & Søn». Han skaffet seg flere eiendommer og i 5. rode fikk han samlet en betydelig eiendomsmasse, det som seinere ble betegnet Strandgaten 108. Han kjøpte lyststedet Uhren, og etter å ha solgt det kjøpte han Møhlenpris, som ble brukt både til bolig og forretning. Han var også myntsamler, og skaffet seg en verdifull samling.

Da August Christian Mohr døde 29. september 1845 var han en meget velholden mann. Netto formue ble i boet satt til i overkant av 30.000 Spd.

Firmaet ble drevet videre av sønnene Johan Anthon Wilhelm (1799-1882) og Wilhelm Mohr (1820-1880). I tillegg til handel drev de også betydelig redervirksomhet, og firmaet ble bygd opp et av de mest blomstrende i Bergen.

Det norske flyvåpenet samlet ved Lesjaskog i april 1940. Foto: Conrad Mohr. Under: Conrad Mohr fotografert etter nødlandingen på Hjerkinn. Foto: A. Ankersveen.

Firmaet ble deretter drevet videre av Conrad Mohr (1849-1926), som i årene 1896-1905 kjøpte opp flere bruk på Storetveit i Fana. Han dyrket opp store arealer, og bygde ny driftsbygning og nytt hovedhus. Storetveit ble et «gods», og sønnen Wilhelm (1886-1978) overtok eiendommen

i 1907 og ble godseier. Han var stortingsmann 1919-1924 og tok aktivt del i samfunnslivet. Han ledet det norske skogselskap og var præsces for Historisk Museum.

Conrad Mohr (1914-1943) var nok tiltenkt rollen som den som skulle ta over og drive Storetveit videre. Slik gikk det ikke. Han begynte i 1937 i Østlandske Petroleums-Compagni, og ble raskt leder for avdelingen for drivstoff og olje for fly. Han hadde i 1935 tatt utdanning som flyger.

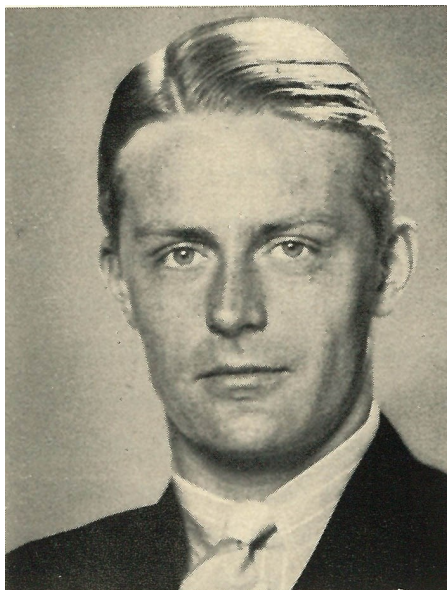
Da krigen kom i april 1940 meldte Conrad Mohr seg til innsats og han var med under kampene i Gudbrandsdalen. Da de norske styrkene hadde trukket seg tilbake til Lesjaskog ble Conrad Mohr overført til Flyvåpenet, og han

fikk ansvaret for å fly et av de få gjenværende norske flyene nordover. Målet var å få det til Troms.

Flyturen endte med nødlanding og havari ved Hjerkinn. Der ble han tatt til fange av tyskerne, og han havnet for en tid i tysk krigsfangenskap som internerert på Trandum.

Han påberopte seg at familien hadde bruk for ham på Storetveit, og ble etter kort tid satt fri. Han tok opp igjen sitt sivile virke i Oslo, men følte seg kallet til oppdrag ute.

Hjalmar Riiser-Larsen, kommandørkaptein og sjef for Marinens flygevåpen, hadde i en radiotale oppfordret alle nordmenn med flysertifikat til å melde seg til tjeneste ved den norske flybasen i Little Norway i Canada. Da

Conrad Mohr (1914-1943)

bestemte Conrad Mohr seg for å forsøke å etterkomme oppfordringen. Den enkleste veien ut av landet gikk via Sverige. Han rømte i månedsskiftet april-mai 1941.

Allerede høsten 1940 hadde Norge fått etablert en leir for trening av norske flygere og flymannskap i Toronto i Canada. Leiren fikk navnet Little Norway. Det var dit Conrad Mohr ville, men reisen viste seg å bli både lang, komplisert og farefull.

Han kom til å lede en gruppe på mellom 40 og 50 nordmenn på reisen, der første del var en flyreise til Moskva. Så ble det vanskeligere. Turen gikk videre til Odessa ved Svartehavet. Der ble de værende i en hel måned, uten å få de nødvendige tillatelsene til å reise videre. Tyskerne nærmet seg.

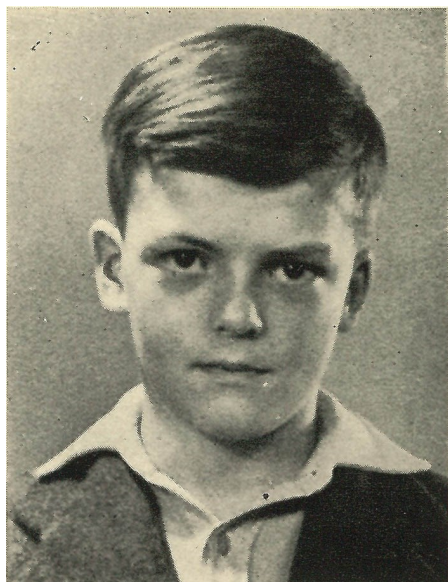

Hos ingeniør og generalkonsul Ole Didrik Lærum (1901-1972) i Teheran sommeren 1941.

Det krevde kløkt og gode forbindelser å få tak i alle reisedokumentene. Omsider kom de seg videre med skip over Svartehavet til Novorosiysk, utskipingshavn for oljefeltene ved Baku. Det var på høy tid at gruppen kom seg ut fra Odessa, for få dager etter at de hadde forlatt den, var byen omringet av tyske styrker, og en lang beleiring med blodbad fulgte.

Til Baku kom gruppen seg med et oljetransporttog, men der var det heller ikke sted å bli lenge. De måtte forsøke å komme seg ut av Sovjetunionen og over til Teheran i Persia.

I Teheran traff de nordmenn, og kunne bli noen dager hos den norske generalkonsulen Ole D. Lærum. Etter noen dager gikk reisen med tog til Persiabukten, så med båt til Bombay. Der fikk de reise med et norsk skip som tok brakte dem til Cape Town i Sør-Afrika. Etter nye dagers venting kom de seg med båt til Storbritannia, og deretter med kunne de krysse Atlanterhavet med båt til Halifax i Canada, med han ankomst 2. desember 1941, etter sju måneder på reise.

Wilhelm (Bill) Mohr, født 1940

Vel framme i Little Norway ble han flyinstruktør, men forberedte seg også på å skulle bli krigsflyger.

Conrad Mohr hadde med seg kamera på reisen, og fotograferte ivrig. Han førte også dagbok, slik at reisen hans er godt dokumentert. Sølve Rydland i NRK Hordaland har laget tre podcaster basert på materialet. (https://www.nrk.no/hordaland/xl/conrad-mohr-redda-45-unge-nordmenn-rundt-verdskrigen_-sjolv-kom-han-aldri-tilbake-1.13506411)

Broren Wilhelm Mohr (1917-2016), som ble generalløytnant, var også kommet til Little Norway. Han hadde fulgt det norske flyvåpenet ut av landet for sommeren 1940, og var allerede på plass i Canada da broren ankom.

Conrad Mohr fotograferte ivrig også i tiden i Little Norway. Men tiden hans der ble dessverre kort. Under øvelsesflyging med en Curtiss-maskin 22. februar 1943 gikk flyet i bakken og Conrad Mohr omkom.

Conrad Mohr hadde giftet seg med Eva Gundersen i 1939, og de fikk i juni 1940 sønnen Wilhelm («Bill») Mohr. Han bor i Skottland og har bestemt at fotomaterialet skal til Bergen, og at materialet skal komme allmennheten til kunnskap og bruk.

Samlingene av negativer og slides, som i alt omfatter i overkant av 500 bilder, er overdratt til Bergen Offentlige Bibliotek, og Biblioteket har valgt å deponere dem ved Statsarkivet i Bergen.

Storparten av negativene er det Conrad Mohr som har tatt, eller de er i hvert fall tatt med hans kamera. Men i samlingen er det også en del negativer fra albumene til Robert Chew, som var stefar til Bill Mohr.

Robert Chew (1907-1970) var britisk lærer og etter hvert kostskolestyrer i Skottland, men under krigen hadde han grad som oberstløytnant, og det var han som fikk oppdraget med å få til en ordnet kapitulasjon fra generalløytnant Johan de Boer i Bergen i mai 1945.

Reisen til Bergen gikk med tog, og etter hvert som toget kom til nye stasjoner var det markeringer med norske flagg og feiring.

Delegasjonen ble i Bergen til 17. mai, og tok del i den storslåtte feiringen og markeringen av nasjonaldagen.

Oberstløytnant Chew i kilt som representant for de allierte styrkene i Norge. Foto: Leon Jacobsen, SAB.

Bergen Offentlige Bibliotek har lagt ut mange av bildene på Flickr:

https://www.flickr.com/photos/bergen_public_library/sets/72157687676340845/

Yngve Nedrebø:

En erkjennelsesreise 1973-2019

I desember 1973 startet jeg opp i et kort engasjement ved Statsarkivet i Bergen. Nøkkelen jeg fikk åpnet en helt ny verden: kilometervis med arkiver, muligheten til å inhalere «arkivluft» og å åpne pakker og protokoller, noe av materialet var ganske åpenbart usett gjennom hundrevis av år. Det var paradisisk og jeg fikk en sterk følelse av å kunne avdekke «sannheter»! Dokumentene var garantert uendret gjennom generasjoner, så dette var ekte varer, enten de fortalte om gamle hekseprosesser, eller formidlet eldgamle observasjoner av været.

Jeg så med begeistring hvor overlegne de skriftlige kildene og deres troverdighet måtte være sammenholdt med de muntlige, som er forgjengelige, lett kan endres og er usikre. Jeg var slett ikke den første som observerte dette. Over inngangen til Statsarkivet stod det malt tre ord, hentet fra det latinske «Verba volant, scripta manent» («talte ord flyr bort, de skrevne blir»).

Den samme optimismen flagges i UNESCO's Verdenserklæring om arkiv, som blomstrende slår fast at arkivene er unike og uerstattelige, autoritative og autentiske informasjonskilder, og nødvendige for sikring av enkeltindividenes rettigheter og selve demokratiet!

Tilbake på Jorden

Jeg skulle skrive hovedfagsoppgave i historisk demografi gjennom å analysere kirkebøker, og oppdaget store og systematiske

feil. Personenes sosiale plassering og presens alkoholinntak synes å ha avgjort om en dåp eller jordpåkastelse kom med i kirkeboken. I perioder manglet over halvparten av dødsfallene og i hvert fall en tredjedel av dåpshandlingene i kirkebøkene for Jølster, og ingen fattige var med. Min arkivistiske barnetro gikk tapt. Søket ble utvidet, bøkene fra Jølster var dessverre ikke unike!

Arkivene tar vi vare på fordi de skal gi oss informasjon. Mange har bedt oss om å få dokumentert sine rettigheter, og vi har gravd for å finne og bekrefte. Heldigvis har vi oftest kommet i mål. Men ikke alltid, vi eller arkivene kommer til kort. Noen ganger føler vi at det er fordi dokumentasjonen aldri har eksistert, men ikke så sjelden føler vi oss sikre på at informasjonen har vært der, eller den skulle ha vært der. Men den mangler.

Arkivloven

Da arkivloven omsider kom i 1992 slo den fast at det offentlige skulle sikre «arkiv som har monaleg kulturelt eller forskingsmessig verdi eller som inneheld rettsleg eller viktig forvaltningsmessig dokumentasjon, slik at disse kan verta tekne vare på og gjorde tilgjengelege for ettertida». Flott!

Og på høy tid!

Men etterleves lover? En rådmann vi har hatt i tale kunne fortelle oss at av alle de lovene kommunen brøt, var arkivloven den de brøt med best samvittighet!

VERDS- ERKLÆRINGA OM ARKIV

Declaration adopted
by the 36th session of
the General Conference
of UNESCO

International Council on Archives
conseil international des archives

Arkiv dokumenterer avgjerder, handlingar og minne. Arkiv er ein **unik** og **uerstatteleg** arv som blir overført frå **generasjon til generasjon**. Arkiv blir forvalta frå dei blir til, for å **verne** om verdien og meningsinnhaldet deira. Dei er **autoritative** informasjonskjelder som står **pålitelege** og **transparente** administrative prosessar. Dei spelar ei **vesentleg** rolle i samfunnsutviklinga ved at dei **sikrar** og **bidrar** til individets og fellesskapens **minne**. Allmenn tilgang til arkiv gir oss rikare **kunnskap** om samfunnet, fremjar **demokrati**, vernar om **rettane** til innbyggjarane og betrar **livskvaliteten**.

På dette grunnlaget anerkjenner vi

- den unike kvaliteten arkiva har som autentisk dokumentasjon av administrative, kulturelle og intellektuelle aktiviteter, og som spegelbilde av samfunnsutviklinga;
- at arkiv er avgjerande nødvendige for å stå opp om effektivitet, ansvar og transparens i dagleg verksamhet, for å verne om rettane til innbyggjarane, for å etablere individuelt og kollektivt minne, for å forstå fortida og for å dokumentere notida med tanke på framtidige tiltak;
- det mangfaldet arkiva har som spor frå alle område av menneskeleg aktivitet;
- det mangfaldet av format som arkiv er skapte i, inkludert papir, elektronisk, audiovisuelt og andre typar;
- arkivarane si rolle som profesjonelle fagpersonar med grunnleggjande og spesialisert utdanning, som tener sitt samfunn ved å bidra til at arkiv blir skapte, og ved å velje ut, forvalte og gjere arkivmateriale tilgjengeleg for bruk;
- det kollektive ansvaret alle har – innbyggjarar, offentleg tilsette og avgjerdestakarar, eigarar eller innehavarar av offentlege eller private arkiv, og arkivarar og andre informasjonsspesialistar – i forvaltninga av arkiva.

Difor forpliktar vi oss til å samarbeide for at

- formålstenlege nasjonale arkivprinsipp og -lover blir vedteke og handheva;
- forvaltninga av arkiv blir verdsett og utført på kompetent vis av alle organ, private eller offentlege, som skapar og brukar arkiv i den daglege verksamda;
- tilstrekkelege ressursar blir tilordna for at arkiv skal bli forvalta på best moglege måte, inkludert tilsetjing av profesjonelle fagpersonar;
- arkiv blir forvalta og bevart på ein måte som sikrar at dei er autentiske, pålitelege, har bevart sin integritet og er brukarvenlege;
- arkiv blir gjorde tilgjengeleg for alle, samstundes ein respekterer relevante lover og rettane til enkeltpersonar, arkivskaparar, eigarar og brukarar;
- arkiv blir brukte til å bidra til å fremje ansvarleg samfunnsengasjement.

Vedtatt av generalforsamlinga i ICA (The International Council on Archives) i Oslo, september 2010. Godkjent i den 36. sesjonen av Generalkonferansen i Unesco, Paris november 2011.

ARKIVVERKET
RIKSARKIVET OG STATSARKIVENE

KULTURRÅDET
Arts Council
Norway

norskarkivråd

ARKIVAR
FORENINGEN

LLP
Landslaget for
lokale og privatarkiv

Drægebøutvalget

I 2001 fikk et utvalg ledet av tidligere politimester Einar Drægebø jobben med å finne ut hva som «egentlig skjedde» på barnehjemmene i Bergen mellom 1954 og 1980. Tidligere beboere ble invitert til å ta kontakt og ble lovet at «alle skal bli hørt på en skikkelig måte». Mange meldte seg og fortalte, men når fortellingene skulle dokumenteres i statlige, fylkeskommunale eller kommunale arkiver viste det seg at ytterst lite var å finne! Flere steder lot ikke en gang navnelister fra disse institusjonene seg finne. Arkivene kunne i minimal grad avdekke hva «som egentlig skjedde», og det selv om perioden som ble gransket bare lå en mannsalder bak i tid.

Utvalget valgte å legge forklaringene fra klientene til grunn, og se bort fra svikten i arkivene. Resultatet ble en erstatningsordning som seinere er blitt kopiert av mange andre kommuner, og som etter hvert har gitt utbetalinger på over to milliarder kroner. Ikke på grunn av, men på tross av arkivenes tilstand!

Besøket på lesesalen

I januar 2013 kom en eldre kvinne på lesesalen. Hun ville overbevise datteren om at det hun hadde fortalt henne faktisk var korrekt: fire fødsler der myndighetene hadde tatt seg til rette og umiddelbart fjernet barna, og om hvordan hun to dager etter den siste fødselen var blitt sterilisert, ufriwillig.

Norge fikk en steriliseringslov i 1934 (gjeldende helt til 1977). Den gav myndighetene anledning til å iverksette tvangssterilisering, ut fra et uttrykt ønske om «en øket kontroll av mindreverdige individers forplantning av slekten.»

Loven satte klare krav til prosessene og hvilke kriterier som måtte foreligge, før myndighetene kunne kreve sterilisering med tvang. Vi kan lese ut av statistikken at det var en glidende utvikling i praksis, der det stadig oftere ble gjort inngrep «etter søknad». Men var søknaden frivillig avgitt?

Vi hadde de aktuelle arkivene som skulle kunne hjelpe og to serier med registerkort til dem, ordnet alfabetisk etter år. Vi slo opp for å finne de fire fødslene og operasjonen, og var ute etter fem kort. Men vi måtte melde tilbake at det ikke var mulig å finne noen av dem! Siden vi hadde nøyaktige datoer kunne vi gå inn i boksene for å hente fram selve journalene. Ingen av dem var der heller!

Men i sykehusprestens fødselsprotokoll og overlegens operasjonsprotokoll fant vi bekreftelse på at det hun fortalte kunne stemme. Alle datoene som var oppgitt stemte og de ytre begivenhetene hun fortalte om, stemte. Men alle fem journalene og registerkortene til dem var borte. Det er vanskelig å tenke seg at fem journaler og fem registerkort kan forsvinne tilfeldig. De måtte åpenbart være fjernet.

Sykehuset fikk spørsmål fra oss om hva som kunne ha skjedd. Svaret fortalte om «en meget myndig dame, en institusjon som de fleste var redd», og som hadde tiltatt «seg myndighet som hun ikke hadde». På sykehuset mente de hun kunne ha beordret både operasjon og fjerning av journaler!

En liten trøst formidlet gjennom brevet var at denne kvinnen «drev det så vidt at andre instanser gikk til departementet og ba om at hun måtte tas av alle saker i Bergen», og departementet gav langt på vei medhold i det. Men når vi har forsøkt å få dette bekreftet i departementet arkiv, har vi fått nedslående tilbakemelding, ingen fangst! Vi får ikke bekreftet at det har vært prosess-

ser rundt fjerningen av denne kvinnen fra hennes oppgaver! Vi får ikke en gang be-kreftet i arkivene at hun ble fratatt oppgaver!

I den digitale verden

Gjennom de siste 30-40 årene er digitale løsninger blitt stadig viktigere, og etter hvert fullstendig dominerende. Arkivene er blitt fullstendig endret. Tidligere kunne arkivskaperne i etter-tid fjerne et dokument eller registerkort, og på den måten sikre at det ble vanskelig eller umulig å gjenskape hva som «egentlig» hadde skjedd. Da var det ikke så farlig om noe havnet i arkivet.

I en digitale verden er det mulig å «høste» gjennom mange kanaler, og vi legger et utall spor etter oss. Det pågår stadig kamper om hva man — i demokratiet og rettssikkerhetens navn — kan godta blir kontrollert og bevart.

Det er lagt fram et utkast til ny etterretningslov i Norge, og den møter massiv motstand. «Datatilsynet var nådeløse i sitt høringssvar om regjeringens forslag til ny e-lov, og mener den kan stride mot menneskerettighetene og innebære masseovervåking av nordmenn.»

Bevisstheten hos arkivskaperne har for lang tid tilbake nådd mange arkivskapere. Det kan føre til at man ikke lenger loggfører eller journalfører. For sikkerhets skyld. Man venter svært lenge med å skrive referat, for å ha mer kunnskap om hva som har skjedd etter de begivenhetene som skulle refereres.

NRK meldte 16. januar 2019 om en episode i Oslo der noen unge gutter klaget over røff behandling fra politiets side. Politiet bekrefter at guttene ble holdt tilbake, «men har ikke loggført hva som skjedde denne kvelden». De kunne derfor ikke kommentere hendelsene. Men politiet hadde «forståelse for at de kan oppfattes som hardhendte»!

Tilsvarende hører vi stadig oftere om bruk av glattcelle, uten at det synliggjøres noen

rimelig grunn, og uten at det i ettertid kommer noen oppfølging. Vi har strenge regler for husransaker, blant annet i Grunnlovens paragraf 102 («Husransakelse må ikke finne sted, unntatt i kriminelle tilfeller.») Men vi får sjokkerende ofte høre om at folk har vært utsatt for dette, uten at noen dommer har godkjent aksjonen. Ber vi om dokumentasjon etter disse aksjonene, kommer det ikke noe svar! Det synes at det må være «nødrett» som er påberopt, uten at noen kan påvise noen form for «nød», verken i samtid eller i ettertid! Og uten at disse aksjonene blir dokumentert i arkivene.

«A set of lies agreed upon»?

Vi har ofte nok fått høre at historien skrives av seierherrene, og Napoléon Bonaparte blir husket for sin karakterisering av historieskrivningens troverdighet: “History is a set of lies agreed upon”.

Og for å sikre seg, synes det å være en utbredt tendens til at myndighetene ønsker å påvirke dokumentasjonen som tas vare på i arkivene.

Reisen min gjennom forståelsen av arkivene har da gitt meg en stadig sterkere erkjennelse av at mye sentral informasjon bevisst er slettet fra arkivene, eller aldri er sluppet inn i arkivene!

Da er det skremmende stor avstand til de intensjonene som uttrykkes i Arkivloven, og som enda tydeligere målbæres i UNESCO's erklæring om arkiv.

Renathe-Johanne Wågnes: Grenzzonen-Bescheinigung (Grense- boerbevis) und Grenzzonen-Genehmigung (Passerseddel)

Muster 5.
Skjema 5.

Antrag Nr.: *24*
Søknad nr.: _____
Datum: 2. juni 1943
Sandane _____

Antrag auf Ausstellung einer Grenzzonen-Genehmigung fuer die Grenzzone Ost.
Søknad om utstedelse av passerseddel til Grensesone Øst.

Name (in Blockschrift): Eiken Vorname: Peter
Navn (trykte bokstaver): Eiken Fornavn: Peter
Geburtsdatum und -ort: 1887 den 12/10 i Herøy
Fødselsår, -dag og -sted: 1887 den 12/10 i Herøy
Beruf: lektor Staatsangehörigkeit: Norsk
Yrke: lektor Nasjonalitet: Norsk
Wohnort: Sandane Strasse und Nr.: _____
Bopel: Sandane Gate og nr.: _____
Polizei- oder Lensmannsbezirk: _____
Politiz eller lensmannsdistrikt: Gloppen og Breim

1.) Ich beantrage die Ausstellung einer Grenzzonen-Genehmigung für die Polizeibezirke:
1.) Jeg søker om å få utstedt passerseddel til følgende politidistrikter:

1.) Bode, og Narvik
2.) Lofot og Vesterålen

2.)* Erweiterung für die Polizeibezirke:
2.)* Utvidelse for politidistriktene:

3.) Begründung meines Antrages:
3.) Begrunnelse for min søknad: *Skal besøke min søster i Trondheim og min gamle venner i Lofoten.*

4.) Ich bin verpflichtet:
4.) Jeg er forpliktet til:

a) Die Grenzzonen-Genehmigung beim Verlassen der Grenzzone Ost, spätestens aber bei Ablauf ihrer Gültigkeit, unaufgefordert zurückzugeben,
a) å levere passerseddelen uoppfordret tilbake når jeg forlater Grensesone Øst og senest når dens gyldighet utløper.
b) einen etwaigen Verlust der Genehmigung sofort zu melden.
b) straks å melde mulig tap av passerseddelen.
Ich weiss, dass Nichtbefolgen dieser Anordnung Strafe nach sich zieht.
Jeg er oppmerksom på at overtredelse av disse bestemmelser er straffbar.

5.) Ich versichere, dass meine oben gemachten Angaben richtig sind.
5.) Jeg forsikrer at de opplysninger som jeg har gitt ovenfor, er riktige.

Peter Eiken
Eigenhändige Unterschrift.
Egenhendig underskrift.

*) Nicht Zutreffendes ist zu durchstreichen.
*) Det som ikke passer, strykes over.

Søknad om passerseddel for Peter Eiken. Gloppen lensmanns-arkiv, Statsarkivet i Bergen.

Grenseboerbevis for Eli Kåle født 1859 i Breim. Gloppen lensmannsar-kiv, Statsarkivet i Bergen.

GRENZZONEN-BESCHEINIGUNG
Grenzzone West
GRENSEBOERBEVIS
Grensesone Vest

Nr.: 1154

Polizeidirektor/Lensmann in Gloppen og Breim
~~Politiimester/Lensmannen i~~

Inhaber dieser Grenzzone-Bescheinigung,
Innehaveren av dette grenseboerbevis

Eli E. Kåle geb. am 13/1 in
født den 1857 i Breim

Beruf: Staatsangehörigkeit:
Yrke: gardarbeide Nasjonalitet: norsk

hat seinen/jhrens ständigen Wohnsitz in:
har sin faste bopel i: Kåle i Breim

Polizei/Lensmanns-Bezirk:
Politilensmanns-distrikt: Gloppen og Breim

Diese Bescheinigung berechtigt zum Verkehr in folgenden Polizei-
bezirken der Grenzzone West:
Dette bevis gir innehaveren rett til å ferdes i følgende politi-
distrikter i Grensesone Vest: Overalt i Grensesone Vest

Eigenhändige Unterschrift,
Egenhendig underskrift:

Ort: Siegel
Sted: Stampseller Stempel

Datum: 20. november 1940.

Unterschrift des Polizeidirektors bzw.
Lensmanns
Politimesterens eller lensmannens
underskrift

Grenseboerbeviset

I 1940 kom Grenseboerbestemmelsen. Dette var nok et forsøk fra tyskernes side på å få bedre kontroll over befolkningen i Norge. Selve Grenseboerbeviset var et pass man brukte internt i landet. Passet ble utstedt av politimesteren eller lensmannen på hjemstedet, og det var utstyrt med bilde og signatur. Passet måtte du ha med deg til enhver tid, og du måtte kunne fremlegge det på forespørsel. Passet var altså en form for identitetsbevis.

Søknader om passersedler

Under krigen var Norge også inndelt i grensesoner, og dersom du skulle reise fra en sone til en annen, måtte du dessuten ha passerseddel. Absolutt alle måtte ha en slik passerseddel, om du så var norsk, tysk, utlending eller statsløs.

Flere søkte om å få slike passersedler. På selve søknadsskjemaet måtte nasjonalitet være fylt ut. Kunne du ikke legge fram bevis på ditt statsborgerskap, ville du bli nektet å få utstedt passerseddel. Både Grenseboerbeviset og søknaden om å få utstedt passerseddel var teksten både på norsk og tysk.

Fantastiske slektskilder

Det fantastiske med Grenseboerbevisene og søknadene om passersedler, er at disse gir oss informasjon om våre forfedres fødselsdato og år, fødested, bosted og nasjonalitet. Er du heldig, så ligger det også ved bilder i papirene. Disse kildene er dessverre lite brukt, antagelig fordi de er lite kjent.

GRENZZONEN-BESCHEINIGUNG
Grenzzone West
GRENSEBOERBEVIS
Grensesone Vest

Nr.: 3645

Polizeidirektor/Lensmann in Glommen og Breim
 Polizeidirektor/Lensmannen i Glommen og Breim

Inhaber dieser Grenzzonen-Bescheinigung,
 Innehaveren av dette grenseboerbevis

Jakob Straume geb. am 22/2 in Glommen
 født den 1891 i Glommen

Beruf: Lensmann Staatsangehörigkeit: Norsk
 Yrke: Lensmann Nasjonalitet: Norsk

hat seinen/ihren ständigen Wohnsitz in:
 har sin faste boplass i: Sandane

Polizei/Lensmanns-Bezirk:
 Politilensmanns-distrikt: Glommen og Breim

Diese Bescheinigung berechtigt zum Verkehr in folgenden Polizei-
 bezirken der Grenzzone West:

Dette bevis gir innehaveren rett til å ferdes i følgende politi-
 distrikter i Grensesone Vest:

Overalt i Grensesone Vest

Ort Glommen og Breim Lensmannskontor Siegel
 Sted: Glommen og Breim Stempel

Datum: 26. 11. 1941

Jakob Straume
 Eigenhändige Unterschrift
 Eggenhendig underskrift

 Unterschrift des Polizeidirektors bzw.
 Lensmanns
 Politimesterens eller lensmannens
 underskrift

Grenseboerbevis for lensmannen Jakob Straume, Glommen.

Eksempler

I 1941 utstedte lensmannen i Glommen og Breim, Jakob Straume, grenseboerbevis til seg selv. Han hadde grenseboerbevis for grensesone vest. Med dette kunne han bevege seg fritt «Overalt i Grensesone Vest».

Skulle man derimot reise til Nord-Norge, måtte man få passerseddel til grensesone øst. I 1943 søkte Peter Eiken om å få en slik passerseddel. Han var født på Herøy i Nordland, og skulle nå reise nordover for å besøke familien. Søknaden ble godkjent.

Kilder ved Statsarkivet i Bergen

Ved statsarkivet i Bergen har vi Grenseboerbevis (eventuelt søknader om Grenseboerbevis) fra følgende områder: Alversund, Askøy, Borgund, Etne, Fana, Finnås, Fitjar, Glommen, Haus, Kyrjebø, Laksevåg, Manger, Skånevik, Stord, Ullensvang, Voss. Fra enkelte område har vi også søknader om passersedler, deriblant Glommen.

Enn så lenge er verken Grenseboerbevisene eller passersøknadene skannet, og de er derfor heller ikke tilgjengelige via Digitalarkivet.

Terje Nomeland: Sprit, sprengstoff og søknader i lensmannsarkivene

Hundeskatt, manntall, sprengstoff, sprit og søknader om grensebeberbevis; lensmannsarkivene inneholder et stort spenn av spennende og til dels lite brukt materiale.

De fleste forbinder nok lensmennene med rollen som politi i distriktene; en med ansvar for å holde ro og orden og for å etterforske lovbrudd. Som statens forlengede arm i distrikts-Norge har de imidlertid også hatt et vell av andre oppgaver. Mange av oppgavene som i dag ligger til andre etater, lå tidligere under lensmennene. Arkivene etter

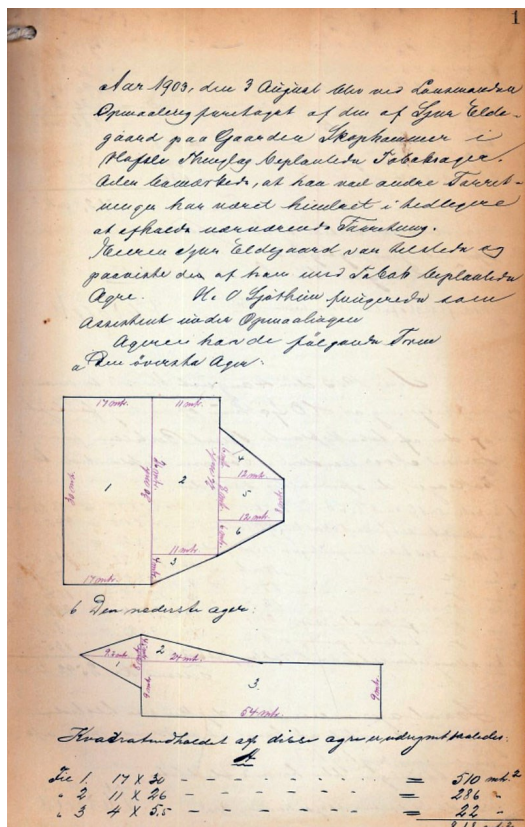
dem er derfor mangfoldige, og arkivmaterialet er både spennende og også litt overraskende. I denne artikkelen skal vi se nærmere på noe av det som finnes i lensmannsarkivene fra Hordaland og Sogn og Fjordane.

Sprengstoff, sprit og tobakk

I lensmannsarkivene finner man de vanlige seriene med kopibøker, journaler og korrespondanse, samt anmeldelses- og justisprotokoller. Lensmannen utførte også branntakstforretninger,

Fortegnelse				Side 1	
over de personer, der har forlangt og erholdt sprengstoffattest					
Nr.	Møtens dato.	Sprengstoffets art.	Kvantum	Årsag	Kjøperens navn, bopæl og bopæl.
1.	18/11/27	Dynamit.	2 Kg.	Jorddyrking	Berger A. Sørensen, Gaardby Sorevik, Trædal.
2.	18/11/27	Kræst. Dynamit. Linde	2 Kg. 2 kg. 2 bøtter	Steinsprengning - -	Gjov A. Sørensen, Gaardby Sorevik, Trædal.
3.	2/12/1927	Dynamit.	3 Kg.	Jorddyrking	Ludvig K. Sævi, Gaardby Bræcke.
4.	5/12/1927	Grunnigdyn. Linde Fangstbitter.	2 Kg. 1 ring. 50 Stk.	Jorddyrking - -	Johannes K. Torsbø, Jord. Gaardby - Bræcke.
5.	9/12/1927	Dynamit. Fangstbitter.	1 pakke 25 Stk.	Jagtbitter	Henrik A. Lovvick, Gaardby - Bræcke.

Sprengstoffprotokollen fra Lavik lensmannsarkiv er en fortegnelse over hvem som har kjøpt sprengstoff og til hvilket formål. Det mest vanlige er dynamitt på et kvantum av mellom ett og fem kg. Formålet er som regel «jorddyrking» og «sprenging av stein». Som vi her ser av nr. 1, kjøpte Berger A. Sørensen i Trædal to kg «dynamit» til jorddyrking i november 1927. (arkivref: Statsarkivet i Bergen, lensmannen i Lavik, 26.2 Sprengstoffprotokoll, 1927-1964)

Den første innførselen i «tobaksprotokollen» fra Hafslo er fra 3. august 1903 da lensmannen foretok oppmåling «af den af Sjur Eldegaard paa Gaarden Skophammer i Hafslo Thinglag beplantede Tobaksager». Nederst på siden ser vi at både Eldegaards «nederste» og «øverste Ager» er tegnet opp med mål. (arkivref: Statsarkivet i Bergen, lensmannen i Hafslo, 26.6, Protokoll for oppmåling av areal til tobakksdyrking, 1903-50)

registrerte dødsfall, utførte auksjoner, noterte hvem som hadde flyttet inn og ut av distriktet, utarbeidet manntall i forbindelse med valg, for å nevne noe. I tillegg inneholder arkivene etter lensmennene også materiale av det mer kuriøse slaget, eksempelvis om tobakksdyrking, brennevin, sprengstoff og hundeskatt.

Inntak av sprit og befatning med sprengstoff hører definitivt ikke sammen. I flere lensmannsarkiv finner man imidlertid materiale om både brennevin og dynamitt.

I arkivet etter lensmannen i Bruvik finnes det flere protokoller over «spritattester» for perioden 1926-1955. I disse får vi se hvem som har fått tillatelse til kjøp av sprit til for eksempel «koking», «opfyring» og «teknisk bruk». Johs. Hagen på Stamnes fikk i oktober 1926 kjøpe fem liter til «opfyring» og skolehjemmet på Ulvsnesøy fikk kjøpe en halv flaske til «koking».

Lensmannen i Lavik førte sprengstoffprotokoll som viser hvem som kjøpte sprengstoff og hva det skulle brukes til. Det vanligste var kjøp av dynamitt til bruk i «jorddyrkning» og sprengning av stein. Gårdbrukeren Erik Wergeland i Brekke fikk i februar 1928 kjøpe 25 kg dynamitt, 25 fengheter og én ring lunte til formålet «jorddyrkning».

Innkrevning av hundes katt var også en oppgave lensmannen tok seg av i en periode, og eksempelvis har lensmannen i Sund og Austevoll sirlig protokollert hvem som hadde betalt den pålagte skatten på å holde hund.

I enkelte lensmannsarkiv finner man

også protokoller over oppmåling av areal for tobakksdyrking, for eksempel fra lensmannen i Hafsløss arkiv. Her finnes det to protokoller som dekker perioden 1903 til 1945.

Muster 2
Skjema 2

St. **BY LENSMANNSKONTOR**

Antrag Nr.: 3
Søknad nr.: 3

Datum: 2/9/40
Datum:

Antrag auf Ausstellung einer Grenzzone-Bescheinigung für die Grenzzone West.
Søknad om grenseboerbevis for Grensesone Vest.

Name (in Blockschrift):
Navn (trykte bokstaver): *Nordal* Fornavn: *Jakob Johannes Nordal*

Geburtsdatum und -ort:
Fødselsår, -dag og -sted: *1900 - 9/4. Askøy*

Beruf:
Yrke: *fiske og stenarb.* Staatsangehörigkeit: *Norw.*

Pass-Nr.: *3* ausgestellt von: *Leum. Askøy*
Pass nr.: utstedt av:

Wohnort:
Bopel: *Fausengvangen* Strasse und Nr.:
Gate og nr.:

Polizei oder Lensmannsbezirk:
Politi- eller lensmannsdistrikt: *Askøy*

1.) Ich beantrage die Ausstellung einer Grenzzone-Bescheinigung für die Grenzzone West.
1.) Jeg søker om å få utstedt grenseboerbevis for Grensesone Vest.

2.) Ich versichere, dass meine obengemachten Personalangaben richtig sind und dass ich meinen Wohnsitz, wie oben angegeben, habe.
2.) Jeg forsikrer at de personopplysninger som jeg har gitt ovenfor er riktige, og at jeg har min bolig på det sted som er nevnt der.

3.) Ich bin verpflichtet:
3.) Jeg er forpliktet til:

a) Bei Aufgabe meines ständigen Wohnsitzes in der Grenzzone West oder bei Wohnungswechsel innerhalb derselben die Grenzzone-Bescheinigung unangetändert zurückzugeben,
a) å gi grenseboerbeviset uopprettet tilbake når jeg ikke lenger har fast bopel i Grensesone Vest, eller når jeg forandrer bopel innen grensesonen,

b) einen etwaigen Verlust der Bescheinigung unangetändert zu melden,
b) ved mulig tap av grenseboerbeviset å melde dette uopprettet.

Ich weiss, dass Nichtbefolgen dieser Anordnungen Strafe nach sich zieht.
Jeg er oppmerksom på at overtreddelse av disse bestemmelser er straffbar.

Jakob
(Eigenhändige Unterschrift)
(Egenhendig underskrift)

Polizeidirektor/Lensmann in:
Politiimesteren/lensmannen i: *Jakob Johannes*

I enkelte lensmannsarkiv finnes det søknader om grenseboerbevis fra krigens dager hvor det også er stiftet fast bilde av søkeren. Dette er søknaden fra fisker og stenarb. Jakob Johannessen Nordal datert 21. september 1940. Han bodde på Hanøytangen, Askøy. (arkivref.: Statsarkivet i Bergen, Lensmannen i Askøy, 26. ymse).

Nr.	Betaling	Navn	Boetid	Beløp kr.	Brukssaker
1.	16/10 - 26.	K. Herjedal	Bruvik	2	Opfyring av mot
2.	18/10 - 26.	Karl Helgesen	— do —	1	— do —
3.	—	Emil Rolland	Doe i Br.	2	Koking
4.	20/10 - 26	Johs. Hagen	Stammes	5	Opfyring
5.	—	Vik. Skulven	—	5	Koking
6.	—	Borge Tyske	—	5	Opfyring
7.	—	Hels. Huse	—	5	—
8.	21/10 - 26.	Einan Ertum	Voksdal	1	— do —
9.	23/10 - 26.	Leif. Hjeltnes	Voksdal	20	Teknisk bruk
10.	—	Rudh. Johnson	Voksdal	1	Opfyring
11.	26/10 - 26.	Johan Stavrum	Doe i Br.	2.	Koking
12.	—	Rane Jakobsen	—	5	Teknisk bruk
13.	26/10 - 26.	S. Raskovengen	—	20	Teknisk bruk
14.	1/11 - 26.	Carl. Helu	Voksdal	11.6	Løsløp
15.	— do —	Olav H. Borge	Borge	1.6	Løsløp
16.	9/11 - 26	Ljvind Borge-Olsen	Voksdal	4.6	Til påseing av vinst
17.	3/11 - 26.	Oliv. Hjeltnes	Stammes	2.6	Til koking

Protokollen over spritattester fra Bruvik starter i 1926 og strekker seg fram til 1931. Den viser hvem som har fått tillatelse til kjøp av sprit til for eksempel «koking», «opfyring» og «teknisk bruk». I oktober 1926 ser vi for eksempel at Johs. Hagen på Stammes har fått kjøpe fem liter til «opfyring». (arkivref: Statsarkivet i Bergen, lensmannen i Bruvik, 26.18 Spritattester, 1926-1931)

Søknader om grenseboerbevis

En av lensmannens oppgaver under den tyske okkupasjonen av Norge 1940-45 var å utstede såkalte grenseboerbevis.

Grenseboerbevis var et legitimasjonskort for å kontrollere persontrafikk i okupasjonsårene. Alle personer over 15 år bosatt i norske grenseområder var

pålagt å ha og bære med seg grenseboerbeviset. «Grenseområder» var vidt definert. Beviset ble først innført for å kontrollere grensen mot Sverige, men ble senere utvidet til også gjelde kystområdene for å kontrollere den illegale båttrafikken til Storbritannia. I praksis betød dette at omtrent hele landet ble en del av ordningen. Kun områder langt fra svenskegrensen og kysten ble

utelatt, for eksempel Vinje i Telemark.

Beviset inneholdt foto og opplysninger om navn, fødselsdato, yrke og nasjonalitet, samt innehaverens underskrift. I tillegg ble det oppgitt i hvilke politilensmannsdistrikter vedkommende hadde tillatelse til å oppholde seg.

Grenseboerbevisene var personlige og ble utlevert til den enkelte. Det finnes derfor slike i mange norske hjem, men sjelden i offentlige arkiver. I flere av lensmannsarkivene som oppbevares på Statsarkivet i Bergen finnes det imidlertid bevart søknader om grenseboerbevis. Noen av dem har også fotografi av søkeren.

I lensmannsarkiver fra Alversund, Askøy, Laksevåg, Skånevik er det bevart søknader *med* bilde, og *uten* bilde i Borgund, Bruvik, Etne, Finnås, Fitjar, Fjelberg, Gloppen og Breim, Haus, Kyrkjebø, Manger, Sogndal, Stord, Ullensvang, Voss og Vossestrand.

Lite brukte arkiver

Totalt inneholder lensmannsarkivene ved Statsarkivet i Bergen flere hundre hyllemeter med materiale. Det varierer i stor grad hvor omfattende arkivene fra de ulike lensmannsdistriktene er. Hva som er bevart og avlevert til statsarkivet er ofte tilfeldig, og det er nok dessverre mange bokser og protokoller som har gått tapt i årenes løp. I mange arkiv er det lakuner i enkelte serier, mens det i enkelte arkiv mangler hele serier.

Undertegnede erfaring er at lensmannsarkivene er lite benyttet av våre

brukere, det være seg slektsgranskere, lokalhistorikere og forskere. Tro meg, lensmannsarkivene er en gullgruve for de som vil finne lokalhistorisk interessant materiale, også av det mer kuriøse slaget som vi har sett over. Dermed går oppfordringen ut til alle arkivbrukere der ute, bruk lensmannsarkivene; let og dere vil finne!

Artikkelen er en revidert versjon av «Sprit og sprengstoff i lensmannsarkivene» fra Arkivverkets julekalender 2018; <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/arkivverkets-julekalender-2018-24-arkiver-pa-24-dager/sprit-og-sprengstoff-i-lensmannsarkivene>

Litteratur og kilder:

Lensmannsarkiv Hordaland og Sogn og Fjordane, Statsarkivet i Bergen

Nomeland, Terje, 2018: «Sprit og sprengstoff i lensmannsarkivene»; <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/arkivverkets-julekalender-2018-24-arkiver-pa-24-dager/sprit-og-sprengstoff-i-lensmannsarkivene>

Johannessen, Marianne Herfindal, 2019: «Sprit, sprengstoff og søknader», artikkel i Bergens Tidende 19. januar 2019

<https://no.wikipedia.org/wiki/Grenseboerbevis>

Gina Dahl

Odd Dahl – en pioners arkiv

I 2018 fikk Statsarkivet i Bergen avlevert et svært lite arkiv. Totalt opptar det ikke mer enn vel 1,2 hyllemeter, og inneholder et par saker som tilhørte Odd Dahl. Dahl, ofte referert til som «trollmannen og Askeladden i norsk fysikk», spilte en viktig rolle for utviklingen av kjernefysikken både i Norge og i utlandet.

Flypioner og polfarer

Hvem var så Odd Dahl? Odd Dahl ble født i Drammen den 3. november 1898 av foreldrene Lauritz Dahl og Olga Sørensen. Lauritz var blant annet forretningsmann og hvalfanger.

Odd valgte imidlertid ikke å gå i farens fotspor. Det hadde han heller ikke blitt

oppmuntret til. Av faren hadde han stadig fått mekaniske innretninger å leke med, en interesse som han dyrket videre. Da familien flyttet til Kristiania, begynte Odd på realskolen der, og han tok middelskoleeksamen i 1914. Etter å ha gått halvannet år på kveldsskole, ble Dahl teknisk tegner. Han utviklet også en interesse for radiotelefoni, og flyttet etter hvert til Stavanger. I den forbindelse skrev han sin første fagartikkel, *Korte betraktninger over traadløse telefonstationer for fiskefartøier*.

Kort etter startet også Dahls karriere som flyver. I 1921 ble han opptatt ved Hærens flyskole på Kjeller, og ble uteksaminert derfra som den aller beste i sitt kull. Han fikk også internasjonalt flysertifikat. Allerede året etter, bare 24 år gammel, ble Odd Dahl ansatt av Roald Amundsen for å være med ham

Odd Dahl (til høyre) med to kamerater. Helt fra barnsben av var Dahl opptatt av teknikk. I Bakgrunnen kan vi skimte et modellfly, som Odd hadde bygget sammen med vennene sine. Foto: Statsarkivet i Bergen

på Maud-ekspedisjonen i Nordishavet. Her skulle han blant annet bidra som telegrafist, mekaniker og flyfotograf. Rollen som flyfotograf bunnet ut i at Maud, på oppfordring fra Amundsen, var utstyrt med et lite Curtiss-fly. Dette havarerte dessverre etter kun tre prøveflyvninger. Dog fortsatte Dahl på turen, og ble etter hvert også observatør, samt vedlikeholder og konstruktør, av måleinstrumenter.

Til alle verdens hjørner

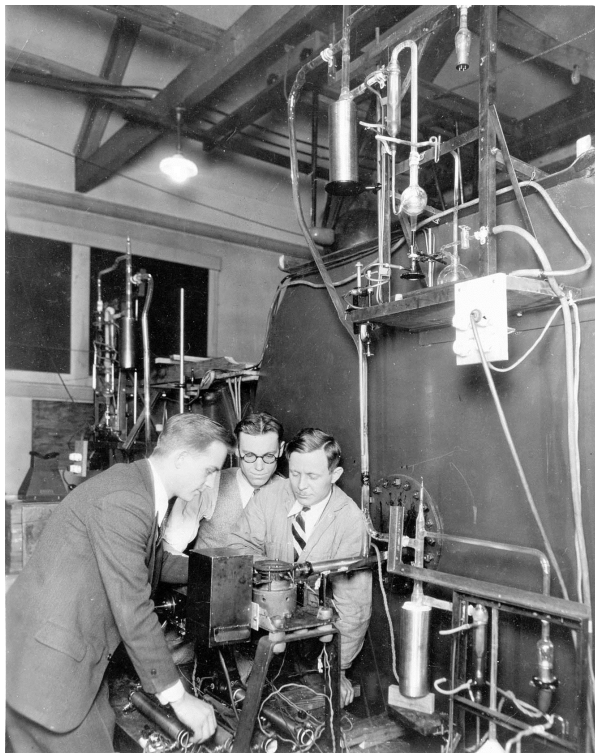
Da Nordishavekspedisjonen var slutt i 1925, valgte Odd Dahl å fortsette med reisingen. Først dro han til Peru og Brasil, en tur som han beskrev i boken *Med Muldyr og kano gjennom tropisk Sydamerika* (1927). Da han kom hjem igjen herfra høsten 1926, ble han tildelt St. Olavs Orden for sin innsats i polekspedisjonen.

Men Dahl ble ikke lenge i Norge. Under oppholdet i Nordishavet hadde han blitt kjent med den vitenskapelige lederen for turen, Harald Ulrik Sverdrup. Sverdrup var da ansatt ved The Carnegie Institution i Washington, og hadde anbefalt Dahl å reise dit. På returen hjem fra Sør-Amerika la derfor Dahl turen innom Carnegie-instituttet, og antagelig avtalte han allerede da å komme tilbake dit på et senere tidspunkt. I 1927 dro i alle fall Dahl til USA, og i Washington arbeidet han blant annet med å utvikle kortbølgeutstyr for radio og med kjernefysikk.

I 1928 tok reiselysten igjen over, og Dahl dro til Midtøsten. Også på grunnlag av denne reisen skrev han en bok, nemlig *Med bil og husbåt i Asia* (1928). Vel tilbake i Washington fortsatte Dahl sitt vitenskapelige arbeid, blant annet gjennom å bygge en Tesla-transformator. For dette ble Dahl

Etter arbeidet med Tesla-transformatoren ved Carnegie-Instituttet, mottok Odd Dahl og hans samarbeidspartnere American Association for the Advancement of Science-pris for fremdragende forskning (1931). Denne ligger i Statsarkivet i Bergen.

Odd Dahl sammen med to av samarbeidspartnerne sine i Washington. Foto: Statsarkivet i Bergen.

i årene som fulgte tre Van de Graaff-Generatorer (apparat som lager statisk elektrisitet) og en betatron (partikkelakselerator som lager betastråler). I 1938 ble Dahl også opptatt i Den Norske Ingeniørforening.

Etter krigen startet Dahl for alvor å arbeide med kjerneenergi. I 1946 reiste han blant annet tilbake til USA for å studere reaktorer. Deretter tegnet han også skisser til en tungtvannsreaktor. Selve reaktoren ble ferdigstilt på Kjeller i 1951, etter at planene for byggingen av

og hans samarbeidspartnere i 1931 tildelt American Association for the Advancement of Science' pris for fremdragende forskning. Senere jobbet Dahl også med generatorer og studier av atomkjerner.

Borte bra – hjemme best

Mens Dahl var i Washington, hadde Sverdrup startet å arbeide ved Christian Michelsens Institutt (CMI) i Bergen. Sverdrup sørget da også for at kameraten fikk tilbud om en stilling her, noe Dahl aksepterte.

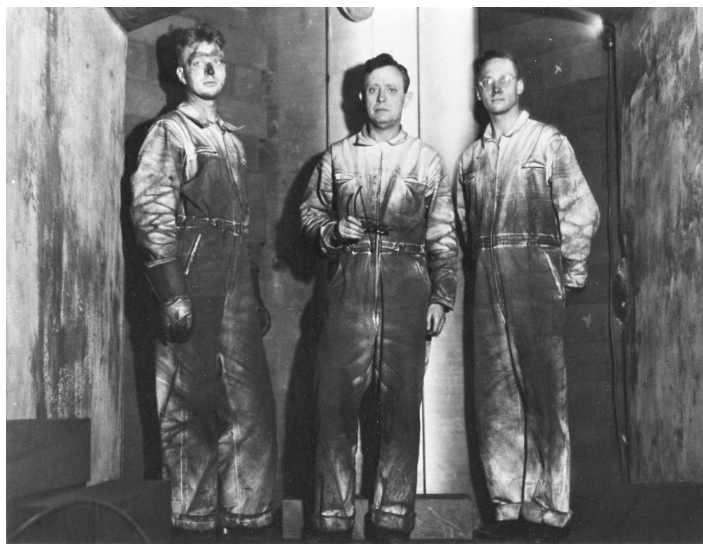
Dahl kom til Bergen i 1936, og bygget

den hadde blitt godkjent av IFA, Institutt for Atomenergi. Dette var den første eksperimentelle atomreaktoren på norsk jord, og i prosessen samarbeidet han blant annet med Gunnar Randers og kollegaer fra CMI. Etter denne bragden ble Dahl utnevnt til æresdoktor ved Universitetet i Bergen (1951), og mottok dessuten Den Norske Ingeniørforenings første ærespris. I 1952 ble han også utnevnt til Kommandør av St. Olavs Orden, og ditto av den nederlandske Oransje-Nassau ordning (1952).

I 1952 ble CERN, Rådet for europeisk kjerneforskning, opprettet. Ganske

Odd Dahl mottok flere utmerkelser. Blant annet ble han Kommandør av St. Olavs Orden i 1952. Her avbildet med Kong Haakon VII og daværende kronprins Olav under åpningen av reaktoren på Kjeller i 1951. Foto: Statsarkivet i Bergen.

Odd Dahl arbeidet i mange år med atomreaktorer. På bildet står han i midten, ikledd arbeidsutstyr. Bildet ble tatt på Kjeller. Foto: Statsarkivet i Bergen.

Odd Dahl og gammastrålemåleren. Foto: Statsarkivet i Bergen.

snart ble Dahl forespurt om å lede byggingen av proton-synkrotron-maskinen (en maskin som brukes for å akselerere ladete partikler) der. Han fikk også tilbud om å arbeide ved CERN på heltid, men valgte i stedet å slutte: Kanskje følte han seg

mest hjemme i Norge.

Vel hjemme var Dahl aktiv på mange

Odd Dahl med sin første kone Vesse på Kjeller da Dahl arbeidet med byggingen av reaktoren der. Foto: Statsarkivet i Bergen.

Odd Dahl var en ivrig bygger av modellbåter. Her poserer Dahl stolt foran to av modellene han laget. På baksiden av bildet har han ført opp at det er tatt i hans private leilighet på CMI, og at han selv har malt maleriet av konen Vesse som henger i bakgrunnen. Foto: Statsarkivet i Bergen.

felt. Blant annet var ham med på å bygge en ny reaktor i Halden, og han bisto dessuten med å planlegge andre forskningsstasjoner, deriblant på Andøya. Dahl var dessuten konstituert direktør ved Noratom A/S, hvis formål var å legge ut kjernefysisk teknologi for salg, og formann i Komiteen for Romforskning.

Personlig liv

Odd Dahl var gift to ganger. Den første konen hans, Anna Augusta Selmer Mathiesen, kalt «Vesse», var født i USA. De to giftet seg i 1927, og fikk

to barn sammen. Datteren, som var utviklingshemmet, døde ung, mens sønnen Per etter hvert reiste tilbake til USA for å forske på akseleratorfysikk. Vesse døde i 1959, og flere år senere, i 1976, ble Dahl gift for andre gang med Elisa Margrethe Munck, kalt «Lisken».

Odd Dahl var en mann med mange interesser. Som eldre drev han blant annet med modellbåtbygging, en interesse han også hadde dyrket da han var ung. Mens han bodde i Washington, hadde Dahl laget en modell av skipet Maud, som ble gitt til Den norske sjømannskirken i New York. Senere, i 1970-årene, ble dette skipet donert

Sjøfartsmuseet i Oslo. Dahl laget også en modell av den amerikanske fregatten Constitutionen, som ble gitt til USAs ambassade i Norge.

Dahl kan på mange måter sies å ha vært bergenser: Fra han kom tilbake til Norge og frem til han døde den 2. juni 1994, var Odd Dahl bosatt i Bergen. Han fikk også et eget festskrift tilegnet seg på 70-årsdagen i 1968 (*Festskrift til Odd Dahl i anledning hans fylte 70 år*), og i 1981 kom han med biografien *Odd Dahl. Trollmann og rundbrenner*, opptegnelser over livet fortalt til Jan H. Landro.

Odd Dahl i arkivet

Arkivet etter Odd Dahl ble som nevnt levert inn i 2018. Det er et ganske så spesielt arkiv. Det inneholder ikke noe

Etter arbeidet sitt med atomreaktorer, ble Dahl blant annet utnevnt til Kommandør av den nederlandske Oransje-Nassau ordenen. Den vakre medaljen befinner seg i dag i Statsarkivet i Bergen.

fra hans vitenskapelige virke, men derimot to bøker med avisutklipp fra perioden 1928-1962, reisebøkene hans, biografien over livet hans og festskriftet.

Den avleverte samlingen etter Odd Dahl også inneholder flere av de prisene og utnevnelsene han mottok som vitenskapsmann, deriblant medaljen fra American Association for the Advancement of Science og Kommandørkorset fra den nederlandske Oransje-Nassau ordenen. Dessuten inneholder arkivet flere foto og slides i storformat, deriblant av Dahls tur i Østen.

Kilder:

Norsk biografisk leksikon: https://nbl.snl.no/Odd_Dahl

Store norske leksikon: https://snl.no/Odd_Dahl

Polarhistorie (Odd Dahl): <http://www.polarhistorie.no/personer/Dahl,%20Odd>

Odd Dahl. Trollmann og rundbrenner, fortalt til Jan H. Landro. Oslo: Gyldendal forlag, 1981.

Yngve Nedrebø:

Litt mer om Odd Dahl og hans arkiv

I 1999 hentet vi ved Statsarkivet i Bergen inn arkivmateriale etter Helmer Dahl (1908-1999), som gjennom et par mannsaldre hadde vært sentral ved Christian Michelsens Institutt (CMI) i Bergen. Han hadde vært en vitenskapsmann av internasjonalt format, og hadde behersket en rekke felt. Rundt 30 hyllemeter fra hans etterlatte papirer kom etter hvert på plass i våre magasiner,

Da jeg var ved CMI for å pakke ned materialet etter Helmer Dahl, ble jeg gjort oppmerksom på at jeg også burde anstrenge meg mye for å få fatt i papirene etter Odd Dahl (1898-1994), og spesielt tegningene hans. Han hadde kommet til CMI like etter krigen og hadde titlene forsker og ingeniør, men hadde også vært flyger på Maud ekspedisjonen til Roald Amundsen på 1920-tallet, eventyrer i Amazonas, og var kjernefysiker og genial konstruktør med ry og virke både i USA og Europa (CERN).

For å følge opp satte jeg meg i kontakt med Asbjørn Søreide (født 1929), CMI Research, som hadde vært assistenten hans og hadde hatt nær kontakt med Odd Dahl helt til han døde i 1994.

Da Dahl døde var sønnen i USA enearving, men det var Søreide og hans kone Inger Marie (1932-2008) som fikk ansvaret for alt det praktiske, og de hadde allerede overtatt mye av det Odd Dahl hadde etterlatt seg av papirer og

gjenstander. Men Odd Dahl hadde gjort et poeng av at alt etter ham skulle tilintetgjøres. Det skulle ikke finnes noe gravminne, og heller ikke noe arkiv, De fulgte lojalt opp, og det meste ble tilintetgjort, men hadde ikke hjerte til å kaste alt.

Odd Dahl har på tross av sine ønsker om å få være ubemerket, fått både bøker og film tilegnet seg. Filmen «Den utrolige historien om en av Norges mest innflytelsesrike ingeniører» er på 50 minutter og ble produsert for Christian Michelsen Research i 2011. Filmen ligger tilgjengelig på nett <https://vimeo.com/305503668>

Høsten 2006 mottok Polarinstituttet en samling foto og tegninger etter Odd Dahl. Materialet gjelder Maudferden og ble deponert av Eilert Munch Lund, et barnebarn av Odd Dahls kone Lisken Munch.

Det ble ikke noen overføring av arkivmaterialet i 1999, og det så lenge svært mørkt ut, men i 2018 ringte Asbjørn Søreide, og sa at nå var det på tide å få materialet over til oss.

I forbindelse med henting av materialet ble det laget et lydopptak på 90 minutters varighet om Odd Dahl og det som nå lå igjen etter ham. Dette lydopptaket vil ligge ved det bevarte materialet.

Takk til Asbjørn Søreide for å ha tatt vare på og overført materialet!

Gina Dahl:

Biskop Erik Pontoppidan og ansettelsen av geistlige i Bergen stift

Pontoppidan som administrator

En av Bergens fremste biskoper gjennom tidene er Erik Pontoppidan (1698-1764). Navnet hans høres nok kjent ut også for flere av oss i dag, blant annet fordi han har fått en gate oppkalt etter seg, Erik Pontoppidansgate, en stikkvei som ligger mellom Kong Oscars gate og St. Jørgensgate.

Pontoppidan var ingen hvem som helst. Da han i 1747 ble utnevnt til Biskop i Bergen, et stift beryktet for å være svært dårlig styrt, hadde han allerede skrevet flere bøker, både historiske og religiøse. Den mest kjente av dem alle var nok hans katekismeforklaring Sandhed til gudfryktighed (1737), som var obligatorisk ved all konfirmasjonsundervisning helt frem til 1794. Ja selv etter denne datoen ble den viden brukt, noe som også er en grunn til at mange av oss kjenner navnet Pontoppidan i dag.

Men Pontoppidan var også svært aktiv innenfor kirkelivet i Bergen stift. Ikke minst prøvde han å få orden på skolefundasene, noe som jo var viktig dersom ungdommen virkelig skulle få innøvd kristendommens kjernebudskap. Og, fordi det manglet dugelige skolelærere, fikk han opprettet et lærerseminar i byen, nemlig Seminarium catecheticum ved Christi krybbe fattigskole. Pontoppidan utga dessuten et

skrift om undervisningen av barn – Anvisning for Skolelærere. Biskopen fikk dessuten opprettet Seminarium Fridericianum – i dag en barnehage på Asylplass 2 – hvor latinskoleelevene kunne studere levende språk og naturfag. Pontoppidan jobbet også ivrig for å få orden i offentlige stiftelsers regnskaper da han var i byen.

Men et stift ble ikke godt styrt uten dugelige sogneprester og kapellaner, og hvordan biskopen hadde en finger

med i spillet når det gjaldt å ansette geistlige i nettopp Bergen stift, er te-maet for denne artikkelen.

Den teologiske utdanningen

Etter Reformasjonen ble det lagt vekt på at prestestanden skulle ha utdanning, og da ikke minst universitetsutdanning. I løpet av 1700-tallet hadde de fleste geistlige i Danmark-Norge stort sett høyere utdanning bak seg da de tiltrådte et kirkelig verv, enten det var som sogneprest eller kapellan.

Flere av de som studerte teologi ved Københavns universitet ved midten av 1700-tallet, tvillingrikets eneste sådanne, kom fra latinskoler. Her hadde de unge håpefulle lest seg gjennom fag som kristendomskunnskap, gresk og nettopp latin, og kunne ved endte studier dimittere, som det het, til universitetet. Andre igjen fikk utdanningen sin hjemme, av slektninger eller innleide huslærere, og dimitterte herifra. Ved universitetet ble de først sluppet inn etter gjeldende adgangsprøver, en examen styli latini og en såkalt examen artium. Deretter skulle de studerende i gang med sine filosofiske studier, som skulle munne ut i en muntlig examen philosophicum. Denne skulle i prinsippet være gjennomført før man fikk kaste seg over teologien.

Utover på 1700-tallet ble det satt som et minimumskrav at man ikke kunne avlegge examen philosophicum før tidligst åtte måneder etter immatrikuleringen. Og, som krevd i fundasen av 1732, så skulle det heller ikke være

mulig å ta examen theologicum før man hadde studert teologi i minst to år. Og kravene som ble stilt bar frukter: Selv om lengden på studentenes opphold i København varierte, så oppholdt 61 prosent av 1700-tallsstudentene seg faktisk mellom tre til seks år ved universitetet. Etter endt eksamen og en prøveforelesning, mottok studentene en såkalt teologisk attestats (embets-eksamen), og var nå klare til å «gå ut i felten».

Dog var ingen regler uten unntak: De lite pengesterke fikk etter loven fritak fra å studere examen philosophicum, da det ellers ville bli for altfor dyrt for dem å studere i København, i alle fall dersom de ikke hadde slektninger i byen. Fattige studenter hadde derfor ofte et mye kortere studieopphold bak seg enn de ressurssterke: Mens de med minst støtteapparat kun oppholdt seg i København i de to årene som de teologiske studiene krevde, kunne kandida-tene i den andre enden av skalaen gjerne bruke flere år i Kongens by. Enkelte av dem studerte dessuten videre ved andre europeiske universiteter, fortrinnsvis da i Tyskland, Nederland eller England.

Pontoppidan hadde fulgt et lignende studieløp: Han startet de grunnleggende studiene sine med en huslærer, og gikk så en stund i Århus latinskole, deretter latinskolen i Fredericia. I pe-rioder fortsatte han dessuten å få undervisning utenfor skolen. I 1716 ble Pontoppidan opptatt som student ved Universitetet i København, og tok embets-eksamen i teologi etter to år, nemlig i 1718. I 1719 ble Pontoppidan hus-

lærer i Norge, og reiste året etterpå utenlands. Under denne turen besøkte han blant annet London og Oxford. Etter returen til Danmark virket Pontoppidan i forskjellige stillinger, blant annet som slottsprest på Frederiksborg. Og i 1747 ble han altså biskop i Bergen stift, en stilling han i realiteten først tiltrådte da han ankom i 1748.

Det var imidlertid ikke alltid så enkelt å få jobb etter endt teologisk utdanning. Rundt midten av 1700-tallet var det fortsatt slik at de fleste som utdannet seg ved Københavns universitet gikk den teologiske veien, da det stort sett var her jobbmulighetene lå. Men, etter hvert som flere og flere utdannet seg, jo færre av de teologiske aspirantene klarte å skaffe seg en reell geistlig stilling. Flere teologer endte i realiteten opp uten noe som helst kall, og virket i stedet som huslærere, og eventuelt også klokkere, for å i hele tatt kunne livnære seg. Og for å få jobb, måtte de som oftest på en eller annen måte relatere til biskopen, noe som for Bergen stift anno 1750 var ensbetydende med Erik Pontoppidan.

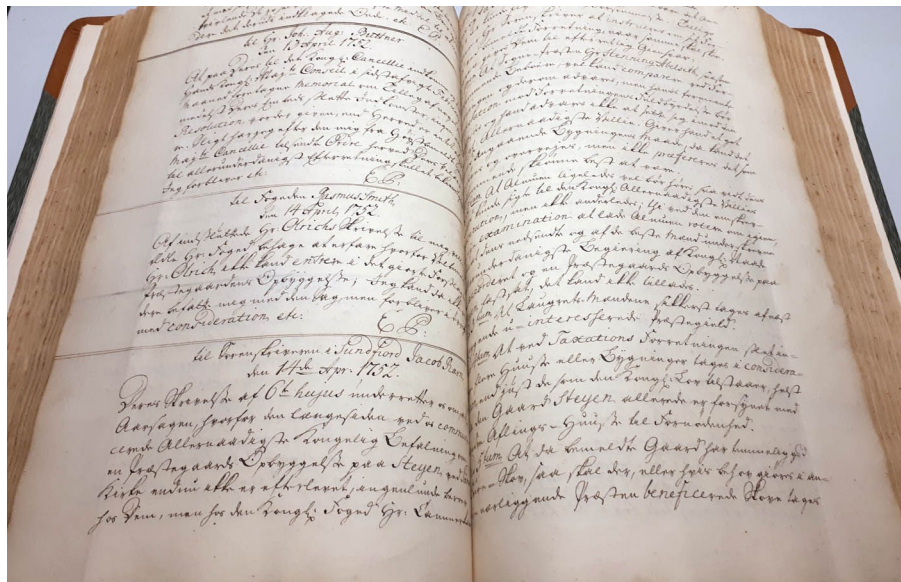
Sognepresten

Det var kongen som offisielt utnevnte alt av geistlig personell i Danmark-Norge. Men, selv om geistligheten de facto ble utnevnt av kongen, så var det ikke nødvendigvis slik at det var han personlig valgte kandidaten, selv om dette også kunne skje. Stort sett var det Det danske kanselli, et organ som blant annet behandlet saker vedrørende kirke og skole, som var det avgjørende orga-

net her. Det pietistisk-motiverte Generalkirkeinspeksjonskollegiet, som ble opprettet i 1737, bisto imidlertid også, og ikke minst i de sakene som angikk kirken. Generalkirkeinspeksjonskollegiet hadde dessuten forslagsrett til de fleste geistlige embedene, selv om de ikke alltid ble tatt ad nota.

Fordi det var i København makten satt, var det også gjerne der det var nødvendig å oppholde seg. Dette betydde at teologiske kandidater som hadde råd til det, gjerne forble i København for å «lobbyere» ovenfor Kanselliet. Et resultat av dette var naturlig nok at en del geistlige stillinger ble besatt av dansker. At det var vanskelig å oppnå et geistlig embete, førte dessuten til diverse typer mislighold, deriblant simoni (kjøp og salg av kirkelige embeter eller stillinger). Derfor måtte da også alle geistlige avlegge ed på at de ikke hadde oppnådd et kall ved ulovlige midler da de tiltrådte.

Uansett måtte et kall være ledig for at det kunne besettes, noe som i praksis betydde at en sogneprest i forkant enten måtte ha dødd eller blitt forflyttet. Og det var biskopens oppgave å påse at denne typen informasjon ble sendt over til kongen og Kanselliet. For Bergen stifts vedkommende, vil dette si Pontoppidan, som var den som hadde oppgaven med å fortelle styresmaktene i København om såkalte «vacancer», det vil si ledige stillinger. Et eksempel på dette, finner vi i biskop Pontoppidans kopibøker (brevbøker) for årene 1751-1754. I et brev av 17. januar 1753, for eksempel, skriver biskopen til kongen for å fortelle at sognepresten

Vi får vite mye om ansettelsen av geistlige i Bergen stift ved å tite i biskop Pontoppidan kopibøker (brevbøker). Her, et bilde av den brevboken som dekker årene 1751-1753. Den ligger i arkivet etter Bjørgvin biskop ved Statsarkivet i Bergen. Foto: Gina Dahl.

på Herøy, Stevelin Reutz, avgikk ved døden den 11. januar, en mann Pontoppidan ellers anklaget for å være «hengiven til Drukkenskab».

Biskopen gjør imidlertid mer enn å informere om dødsfallet. Den 6. februar skriver Pontoppidan nemlig til kongen for å minne ham om at Herøy er svært vanskelig å betjene på grunn av harde sjøreiser, og at den som utpekes til ny sogneprest der oppe må være en «fridsk og munter Mand som ikke skyer den Slags fare og fatigue». Samme dag skriver Pontoppidan dessuten til Kanselliets oversekretær Johan Ludvig Holstein (1694-1763), som også var Pontoppidans velynder, om akkurat det samme: Også Holstein informeres om at Herøy trenger en mann som kan

klare de «allerhaardeste og farligste Søe-Reyser».

Men Pontoppidan går imidlertid enda lenger i sine betraktninger til Holstein. For, biskopen gjør ikke bare rede for dem som søker stillingen, men anbefaler attpåtil en av dem på det varmeste. Totalt er det ifølge Pontoppidan tre kandidater som søker stillingen som sogneprest i Herøy, deriblant Johan Friderich Tuchsén, som har vært personlig kapellan der på stedet i «halv femte Aar», samt Niels Astrup, som har vært i Ørskog i 10 år – begge såkalte «duelige og ustraffelige Mænd». Det er dog den tredje kandidaten som Pontoppidan mener bør få stillingen, nemlig Hans Høegh, som har vært residerende kapellan i Holmedal i tolv år.

Som oftest når Pontoppidan henvendte seg til Det danske kanselli, så var det egentlig Johan Ludvig Holstein (1694-1763) han skrev til. Holstein var oversekretær i Kanselliet, Pontoppidans velynder, og tett på kongen. Kilde: Wikimedia commons.

Pontoppidan betegner Høegh som «Ynkværdig» i den forstand at han plages av «Steen-Smerte, saa kand hand ikke uden stor Nød taale at ride, hvilket Holmedals Kirker udkræve men de ved Herrøe ikke». Det er imidlertid ikke slik at Pontoppidan er en stor tilhenger av Høeghs «Prædike-Gaver», men han har det så ille der han er på grunn av sine «Steen-Smerte» at han virkelig kunne trenge en forflytning. Og dette skjer da også: Det er Hans Høegh som den 1. juni 1753 utnevnes til sogneprest på Herøy, noe vi får tro hjelp på smertene hans; ifølge Pontoppidan ville han i alle fall ha mye mindre vondt av å være til sjøs enn til hest.

Pontoppidan blandet seg også inn i andre saker som gjaldt tilsettelsen av sogneprester. Den 19. februar 1754, for eksempel, meldte Pontoppidan til kongen at sogneprest «adjuncti» til Lindås prestegjeld i Nordhorland prosti, Jørgen Egelsdorf, hadde avgått ved døden. Situasjonen i Lindås var ellers ganske så spesiell: Her levde fortsatt den gamle sognepresten Torgius Grøgård som dog ikke hadde be-
tjent noen prestelig funksjon på mange år. Grøgård hadde fått en «stedfortreder» til sognepreststillingen

sin allerede under Pontoppidans for-
gjenger biskop Oluf Bornemann, men det var Pontoppidan som til slutt pres-
set ham helt ut på sidelinjen, dog på
menighetens egen oppfordring. Ifølge
historien var Grøgård svært drikkfel-
dig, og allmuen klaget på ham hele
tiden. Selv under det kirkelige forhøret
han ble utsatt for, oppførte han seg
«aldeles ubodferdig og fræk». General-
kirkeinspeksjonskollegiet påla ham
derfor å avholde seg fra enhver geistlig
forretning, og overlot til «adjunctiene»
å fungere som sogneprester. En av dis-
se var Jørgen Egelsdorf, som nå altså
hadde avgått ved døden før Grøgård
selv.

I brevet av 19. februar var Pontoppidan
igjen «på hugget», og foreslo to mulige
kandidater ovenfor kongen. Den ene

var kapellanen der på stedet, Thomas von Westen Angel, som visstnok tilbød seg å overta etter Jørgen Egelsdorf mot at han svarte deler av lønnen sin til Grøgård samt to presteenker som også hadde krav på en viss understøttelse, den ene av dem enken etter Egelsdorf. Den andre som Pontoppidan varmt fremhevet som søker var Ludvig Daae, som ifølge biskopen tilbød seg å overta etter Egelsdorf på samme vilkår som von Westen Angel. Og det var da nettopp også Daae som fikk stillingen som «stedfortredende» sogneprest for Lindås prestegjeld med løfte om å etter hvert også suksedere Grøgård, noe Daae ble informert om i et brev av 16. april 1754.

Andre ganger måtte biskopen attestere på at visse dødsfall faktisk bare var falsk alarm, og at ingen stillinger dermed var ledige: Den 13. november 1751, for eksempel, skrev Pontoppidan under på en at sognepresten til Vanylven, Peter Angel, så vidt biskopen enda visste var «i live».

Residerende kapellaner

Biskop Pontoppidan hadde også en finger med i spillet når det gjaldt ansettelsen av residerende kapellaner. De residerende kapellanene kan på mange måter sies å ha vært sogneprestens nærmeste medhjelpere innenfor et spesifikt kall. Flere sognekall i Norge var geografisk sett store, og besto av en hovedkirke samt flere annekskirker. Når kallene var av denne størrelsen, var det umulig for en enkelt prest å betjene alle kirkene på en god måte.

Derfor ble det også nødvendig for han å ansette en hjelpeprest, det vil si en residerende kapellan. På samme måte som med sognepreststillingen, så ble også de residerende kapellanene i prinsippet kallet av kongen, og ledige kapellanier meldt inn fra biskopen til kongen og Kanselliet.

Men selv om Pontoppidan veldig ofte fikk viljen sin, så skjedde det ikke alltid: Noen ganger var det helt andre kandidater som fikk stillingen enn dem Pontoppidan foreslo – antagelig hadde disse kontakter i København som arbeidet for akkurat dem. Dette finner vi også eksempler på i noe av den brevkorrespondansen som Pontoppidan etterlot seg, som for eksempel i et brev stilet til kongen av 8. januar 1754. I dette brevet pekte Pontoppidan på at Sunds (på Sotra) residerende kapellani nå var ledig all den tid den tidligere kapellanen der, Peder Lund, hadde blitt utpekt til sogneprest i Fåborg på Fyn. Pontoppidan «fordristet» seg dermed til å foreslå en «gammel og Velbegavet Candidatum», Lauritz Wittrop, til embetet, en mann Pontoppidan mente var «meget vel skikket og meriteret».

Samme dag, den 8. januar, skrev Pontoppidan dessuten til Holstein. Også i dette brevet foreslås det at Wittrop burde få stillingen. Av kvalifikasjoner nevnes det blant annet at Wittrop har «informert» biskopens barn «gandske troelig og vel», hvilket vil si at han hadde virket som huslærer for Pontoppidans egne sønner. Holsteins påvirkningskraft ovenfor kongen nevnes også eksplisitt i brevet: «Maatte Gud ved Deres Høy Grevel: Excell: naadige

patrocinium bøyte Vores Allernaad: Konges Hierte til denne retsindige gamle og trængende Candidatum, da troer jeg at Menigheden i alle henseender var vel tient med ham. Imidlertid skee Herrens Villie». Men den gang ei. Ingen Wittrop ble ansatt i Sund. I stedet var det en helt annen kandidat som ble residerende kapellan, nemlig Nathanael Sunde, som på den tiden virket som allmueskolelærer i Nykirkens menighet i Bergen.

Mange av de residerende kapellanene som ønsket seg en bedre stilling i form av et rikere kapellani eller en sognepreststilling, måtte enten ha biskopens velvilje eller kjenne noen i København som kunne tale deres sak i tilsetelsesprosesser. Andre ganger reiste de også selv ned på såkalte «supplikkasjonsreise» for å lobbyere. Kandidatene fikk likevel ikke uten videre reise til København. Blant annet måtte de ha løyve fra biskopen om å få reise av gårde, hvilket i vårt tilfelle vil si biskop Pontoppidan.

En slik sak kom blant annet opp sommeren 1753, da Pontoppidan i et brev datert 7. juni 1753 ga Lauritz Schwindt, residerende kapellan til Borgund i Nordre Sunnmøre prosti, lov til å reise til København for å søke et bedre embete. Som det går frem fra brevet, så var ikke Schwindts helse så veldig god lenger, og han ser ut til å ønske seg et mindre strabasiøst kall: «Da jeg vel veed Deres Svaghed og andre Omstændigheder», skriver Pontoppidan, «saa ønskes at De ved anden Befordring maatte finde Deres Byrde lettet». Dog, og som standard er, påpe-

ker Pontoppidan at intet i Schwindts fraværelse bør føre til at «Embeds Sager» forsømmes. Dessuten så krever Pontoppidan at Hans Strøm, som er personlig kapellan i Borgund, må gå god for at han er villig til å overta alle Schwindts oppgaver mens Schwindt selv er borte. Pontoppidan legger også en attest ved brevet, en attest som kanskje kan hjelpe Schwindt i København. I denne skisseres Schwindt som en «retsindig Jesu Christi Tiener af det Slags der vel kand settes over mere, naar Gud og Kongen vil». Ifølge biskopen har Schwindt dessuten vært så lenge i et embete som medfører «saa haarde Søe Reyser ... at jeg aller meest i den Henseende beklager ham».

Tydeligvis reiser ikke Schwindt umiddelbart til København, for den 4. april 1754, nesten et år senere, skriver Pontoppidan på nytt til Schwindt for å si at dersom han nå reiser til København – og fortsatt under forutsetning av at Strøm påtar seg pliktene hans – så kan han betjene seg av forrige års reiseløyve. Noen ny attest får han heller ikke, for, som Pontoppidan skriver, «hvert Aar kand jeg ikke skrive nye attester». Antagelig har Schwindt også ymtet frempå om at det kanskje er biskopens skyld at han ikke har fått noe bedre kall, for Pontoppidan skriver følgende: «At De ikke allerede er befordret til noget andet Kald paa fast Land, hvilket knap findes her i Stiftet, maa De ikke tilskrive mig som gjerne sendte Dem Deres Ønske, men aldrig har kundet hielpe Dem til saadant Kald». I det samme brevet avviser Pontoppidan dessuten at det er han som har sørget

for at den ovenfor nevnte Peder Lund har fått stilling som sogneprest på Fyn. Dette, skriver biskopen, har skjedd gjennom press øvd av Lunds «Fætter Borgemester Fædder i Kiøbenhavn».

Men historien slutter ikke der. Tydeligvis har Lauritz Schwindt rotet vekk attesten sin, noe som gjør at Pontoppidan sender ham en ny den 1. juli 1754. Gjennom brevet som følger med, ser det ut til at Schwindt har bedt Pontoppidan om å anbefale ham for Adam Gottlob Moltke, regjeringens ledende personlighet, noe Pontoppidan slett ikke vil. Han har ikke, skriver han, rett til å blande seg inn i stillingsbesettelser utenfor stiftet. Og, antagelig fordi han nå er lei av Schwindt, skriver Pontoppidan at det nok vil være vanskelig for ham å få noen bedre stilling i Bergen stift, da så å si alle embeter her innebærer sjøreiser, noe Schwindt «har sagt sig ikke at kunde taale». Schwindt oppnådde da heller aldri noen forflyttelse: Ifølge Johan Fredrik Lampes bok Bergens stifts biskoper og præster efter Reformationen (1895/96), døde han i København i 1766 i et forsøk på å skaffe seg en mer fordelaktig ansettelse.

Personlig kapellan

Den geistlige standen besto også av personlige kapellaner. Disse var ikke som den residerende kapellanen ansvarlige for et visst antall kirker, men var prestens helt personlige medhjelpere. Og det var ikke kallets størrelse som bestemte om et sogn trengte en personlig kapellan eller ikke, men der-

imot om sognepresten på grunn av alder og/eller helseproblemer trengte personlig avlastning. Disse kapellanene ble dessuten lønnet av presten selv. Det var imidlertid kongen som godkjente hvorvidt en sogneprest skulle få lov til å holde en personlig kapellan eller ikke, men han fulgte som oftest rådene han fikk fra biskopen.

Om enn det var kongen som i ytterste konsekvens ansatte alt av geistlig personale, så var det likevel ikke Kanselliet som sto for den faktiske utvelgelsen av den personlige kapellanen. Et reskript av 1745 bestemte, og i motsetning til tidligere, at det ikke lenger skulle være sognepresten selv som kunne velge hvem han ville ha til hjelp i embetet. Dette var det nå biskopen som skulle gjøre, og i vårt tilfelle Pontoppidan. I realiteten var prosessen slik at to eller tre forslag til kandidater ble sendt over til biskopen, som deretter valgte til personlig kapellan den han foretrakk av forslagene. Og, likte han ingen av dem, så ba han ganske enkelt om å få tilsendt nye navn.

Stillingen som personlig kapellan var, som med den residerende, et springbrett til høyere embeter, og flere personlige kapellaner reiste ganske så umiddelbart etter ansettelsen til København for å søke et bedre embete. Dessuten var det nokså vanlig at en sogneprest fikk en av sønnene sine, eller eventuelt også en svigersønn, inn i sin personlige tjeneste, slik at vedkommende etter hvert kunne få «naadigst Survivance» på kallet – det vil si løfte om å overta sogneprestembetet når «far i huset» falt fra.

Ganske mange saker i Pontoppidans brev bøker i perioden 1751-1754 dreide seg om tilsettingen av personlige kapellaner. En av disse ble fremmet av sognepresten i Lærdal, Hans Atche, som ønsket kongelig godkjenning for å få på plass en personlig kapellan. Pontoppidan skrev til Atche den 21. mai 1754 for å si at han personlig ikke hadde noe imot å formidle en slik søknad, ettersom den veien sognepresten måtte ta over Galdane og til Borgund for å betjene sognet sitt var svært strabasios for en godt voksen mann: Veien over «Gallerne til Borgens Sogn er mig af egen Forfaring bekiendt som saa fatigant at endogsaa en rørig Mand, naar hand sanker nogen Alder, ikke kand udholde det, ligesom ogsaa Vinter-Veyen til Aardal er uvis og besværlig», skriver Pontoppidan. Dessuten informeres Atche om at han nå må foreslå en eller to kandidater for biskopen, slik at han kan velge ut en av dem.

Etter at biskopen hadde valgt ut en kandidat, skulle denne igjen godkjennes av kongen. Dette skjedde ved at biskopen skrev en attest omhandlende kandidaten på selve kallsbrevet, som deretter ble sendt til kongen for hans «Allernaadigste Confirmation». Og Pontoppidan skrev mange slike. Blant annet skrev han den 6. mai 1752 om Andreas Heggelund Sehus, som skulle bli personlig kapellan for sognepresten til Fana, Peder Brandal, at «Reqvirenten med Troeskab og Fliid har førestaaet sit Embede i Sundheds Dage». Dessuten så var denne Sehus «til det Hellige Embede vel skicket og beqvem baade hvad hands Studia og

Levnets Forhold angaaer». Pontoppidan førte også på atesten hvorfor det var nødvendig med en personlig kapellan i Fana, som ble oppgitt å være Brandals «langvarige hypochondriske Svaghed».

En litt annerledes sak om tilsetting av personlig kapellan går i perioden 1751-1752, og starter ved at sognepresten til Stord, Wilhelm Smith, får hjerneslag, noe som fører til at kallet trenger en kapellan som kan ta over pliktene hans og dessuten etterfølge ham i kallet når han faller fra. I et brev av 18. oktober 1751 stilet til Morten Ruus, sogneprest til Voss og prost over Sunnhordland, ber Pontoppidan om å få tilsendt mer informasjon om Smiths tilstand. Hvordan er han for eksempel i henseende til «Maalets og Sandsernes Brug»? Det viser seg at selv om Smith etter hvert blir litt bedre, så trenger han absolutt en hjelper, og saken må altså fremmes for de høye herrer i København.

I et brev til kongen av 25. oktober 1751, formidler Pontoppidan at Smith har fått «apoplexie eller Rørelse paa de fleeste Legems Lemmer, endog aapaa sin Tunge», og så vidt man vet, så blir han aldri så frisk igjen at han kan forrette som prest. Ei heller kan de andre herredsprestene assistere ham til vinteren på grunn av de lange og strabasiose sjøreisene kallet innebærer. Men Pontoppidan har også i denne saken en kandidat i ermet: Han nevner i korrespondansen at Jacob Wendelboe, som i fem år og med stor flid og «Troeskab» har vært personlig kapellan hos en «udlevet» prest i Kvinnherad, nå har blitt overflødig der oppe på grunn av

en annen stillingsrokkering. Og det er Wendelboe, skriver Pontoppidan, som nå bør bli den som hjelper Schmidt. Wendelboe har dessuten visstnok lovet å underholde de geistlige enkene i kallet. I et brev stilet til Morten Ruus av 4. desember 1751, går det dessuten frem at Pontoppidan også har anbefalt Wendelboe ovenfor Holstein.

Den 1. februar 1752 skriver Pontoppidan atter en gang til Ruus. Saken har tydeligvis trukket ut, og dette fordi Smith ikke selv kan skrive og be om en personlig kapellan. Derfor ber nå Pontoppidan Ruus om at han fremmer ønsket om en personlig kapellan på Smiths vegne, slik at Kanselliet offisielt kan behandle saken. Den 22. februar 1752 skriver dessuten Pontoppidan på nytt en memorial til kongen, hvor situasjonen på Stord utlegges, og igjen roses Jacob Wendelboes kvaliteter. Og Jacob Wendelboe ble da også ansatt: Wendelboe tiltrådte som personlig kapellan på Stord den 24. mars 1752, og mottok i desember 1754 suksessjon på kallet. Dog ble Wendelboe sogneprest først i 1762, vel halvåret etter at den plagede Schmidt døde.

Avsluttende ord

Pontoppidan var svært aktiv som biskop i Bergen. Ikke bare sørget han for å få utdannet skolelærere, men han hadde også sin hånd i alt av geistlige tilsetninger i stiftet, om det så gjaldt sogneprester, residerende eller personlige kapellaner. Pontoppidan sendte dessuten fra seg en lang rekke forslag om hvilke kandidater han mente var

best skikket både til det ene og andre embetet, og svært ofte ble han da også hørt av de styrende i København. Slik sett så kan man si at han under den tiden han virket i Bergen stift «ansatte» mange av sine geistlige kollegaer. Om dette var positivt eller negativt er vel ikke alltid så lett å si i ettertid, men at Pontoppidan dog hadde intensjoner om å få på plass dyktige medarbeidere, kan vi nok ikke betvile.

Kilder ved statsarkivet i Bergen:

Biskopen i Bjørgvin – Kopibok 4, 1751-1753

Biskopen i Bjørgvin – Kopibok 5, 1753-1754

Biskopen i Bjørgvin – Prestar og klokkarar, 1

Litteratur:

Daae, Ludvig. 1869. Om geistlige Embeders Besættelse i Norge efter Reformationen. Christiania: H. J. Jensen.

Daae, Ludvig. 1879. Geistliges Kaldelse i den norske Kirke efter Reformationen: en historisk Afhandling. Christiania: Steen.

Kolsrud, Olaf. 1962. Presteutdanning i Noreg. Oslo: Universitetsforlaget.

Lampe, Johan Fredrik. 1895/1896. Bergens stifts biskoper og præster efter Reformationen, 2 bind. Kristiania: Cammermeyers Boghandel.

Bjørn Davidsen:

C.J. Hammer - stor vegbygger og tyrann

DET STORE SVIKET

Overprestene og de skriftlærde søkte en utvei til å få ryddet Jesus av veien, for de var redde for folket. Da fór Satan i Judas, han som hadde tilnavnet Iskariot og han var en av de tolv. Han gikk av sted og snakket med overprestene og offiserene ved tempelvakten om hvordan han kunne utlevere ham til dem. De ble glade og ble enige om å gi ham penger. Judas godtok dette, og fra da av søkte han en anledning til å forråde Jesus en gang han ikke hadde mengden omkring seg. (Lukas 22,2-6.)

Ha denne beretningen fra Bibelen i minne når du leser resten av artikkelen – og husk: Judas fikk bare tretti sølvpenger, angret seg, leverte pengene tilbake og gikk deretter bort og hengte seg.

I Lillesand – i det Herrens år 1787, nærmere bestemt 15. mars, skjedde det også et forræderi. Men denne gangen synes det ikke å ha vært forræderen eller forræderne som oppsøkte øvrigheten, men øvrigheten som søkte etter forrædere.

Det var den opprørske bonden og skipperen Christian Jensen Lofthus forskjellige øvrighetspersoner ønsket å sette fast. Lofthus var sett på som en farlig mann. Han hadde nemlig fått det meste av bondebefolkningen i Agder og Telemark med seg på stadige klager til Kongen over embetsmennene i Nedenes og handelsborgerne i Arendal.

I lange perioder var Lofthus lyst fredløs og var dermed lovlig vilt for lensmenn, futer og generaler. Det var mange som prøvde å fukke ham, men det var ikke lett. For Lofthus hadde utallige venner blant allmuen som både gjemte ham og

beskyttet ham på hans mange reiser rundt om i distriktet.

Hans mange klager til Kongen i København, førte til at det ble nedsatt en kommisjon for å undersøke om klagen stemte med virkeligheten. I den forbindelse fikk Lofthus et tidsbegrenset «fribrev» av Kongen som gjorde at han kunne bevege seg fritt. Men han hadde ingen grunn til å føle seg trygg – og visste det. Derfor hadde han alltid med seg gode hjelpere hvor han gikk og stod.

LOFTHUS SINE "BANEMENN"

Det var særlig to personer som hadde satt seg i hodet å få has på ham den dagen «fribrevet» utlør – og gjerne før. De to var Øyestad-lensmannen Aanon Salvesen og stiftets generalvegmeister, premierløytnant Christopher Johannes Hammer.

Aanon Salvesen hadde mange ganger forsøkt å fukke Lofthus, men hadde aldri lyktes. Og det var vel ikke fritt for at «allmuen» flirte litt av både hans iver i

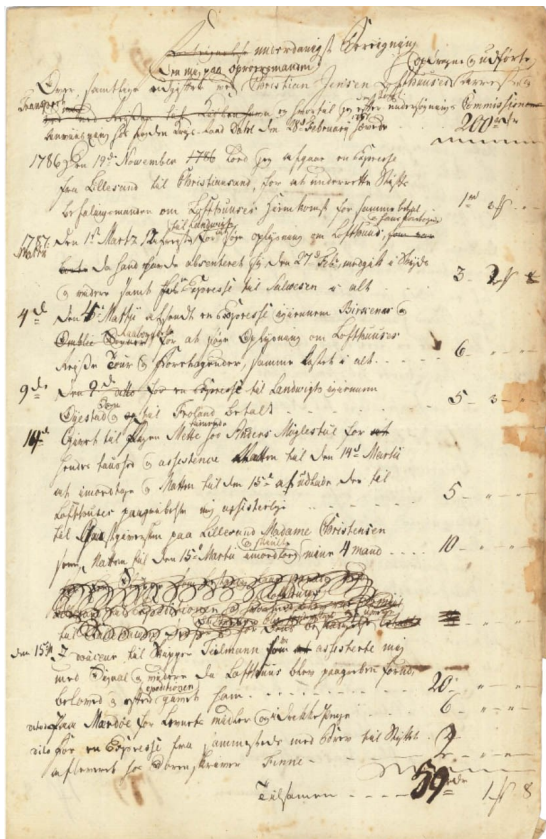
Regnskapet over jakten på Christian Lofthus. Fra boks 43 i arkivet etter Generalveimesteren for Bergens Stift. SAB.

tjenesten og manglende evne til å få «fast fisk», samtidig som det nok gikk sport i å lure ham. Derfor var Salvesen nå mer enn noen gang oppsatt på å få Lofthus bak lås og slå, slik at han fikk vist sine overordnede at han dugde både som lensmann og kanskje mere til.

Christopher Johannes Hammer var født 30. april 1759 på Gudderud på Toten. Han var sønn av Thomas Olsen Hammer og hans annen hustru Christine Oppen. Som så mange andre i slekten, ble også Christopher militær. Etter først å ha tjenestegjort i Akershus, kom han i 1786, som nygift med Mette Juliane Post fra Lier, til Kristiansand stift med en årslønn på 500 riksdaler. Hammer var en glimrende vegingeniør som kom til å sette spor etter seg, særlig på Vestlandet. Men i tillegg til sitt virke som vegsjeff, engasjerte han seg også i problemer som hadde med orden i samfunnet å gjøre. Og for å løse slike problemer, tok han gjerne i bruk de simpleste metoder, blant annet angiveri og betalt forræderisk framferd fra folk.

DET FORKLARENDE REGNSKAP

Det har vært skrevet mye om arrestasjonen av og forræderiet mot Lofthus. Men alle som har skrevet om det, synes å ha manglet et avgjørende dokument, nemlig

Hammers eget regnskap over utgiftene i forbindelse med aksjonen. Derfor er det i de historiske skrifter bare antatt at Hammer betalte «Judas-penger» til folk som forrædde Lofthus og hjalp Hammer.

Men Hammers originalregnskap i forbindelse med «kuppet» mot Lofthus, som det er blitt kalt, finnes. Regnskapet har i snart 200 år ligget vel forvart på Statsarkivet i Bergen sammen med andre etterlatenskaper etter generalvegmeisteren i Bergen stift. For det var i den stillingen Hammer kom til å tjene etter ar-

restasjonen av Lofthus.

Hammers regnskap viser at han allerede 19. november 1786 var i gang med å spionere på Christian Lofthus. Men først 28. februar 1787 fikk han utbetalt 200 riksdaler av fogd og krigsråd Dahl for å kunne sette arrestasjonsplanene ut i livet. Utbetalingen skjedde for øvrig etter anvisning fra den undersøkelseskommissjonen som nå var i arbeid.

ARRESTASJONEN AV LOFTHUS

Den 28 år gamle Christopher Hammer var en slu og dyktig strateg. Han visste at Lofthus hadde svært mange venner, men også en del uvenner. Det var derfor helt avgjørende for et vellykket utfall at aksjonen som han hadde planlagt, ble gjennomført i største hemmelighet. For å oppnå dette, betalte Hammer raust av pengene han hadde fått, for at enkelte skulle holde munn og/eller gjøre som han sa.

Det gjaldt å komme nærmest mulig inn på Lofthus. Derfor allierte Hammer seg med fire sentrale personer i nærmiljøet; bonden Anders Møglestu som var nabo til og uvenn med Lofthus, Thomas Steenersen som hadde vært kompanjong og venn med Lofthus, madam Christensen som drev gjestgiveri i selve Lillesand tettsted, samt skipper Teilmann som ble hyret inn som varslingsmann for anledningen.

Før arrestasjonen hadde Hammer fått plassert ut en hel liten «angrepsstyrke» som dels lå skjult hos Anders Møglestu, dels hos madam Christensen. Styrken bestod av Hammers egne håndgangne

menn og hjelperne til lensmann Salvesen.

Selve arrestasjonen skjedde 15. mars i huset til Thomas Steenersen nede i Lillesand – etter et opplegg med svik og forræderi som langt overgår arrestasjonen i Getsemane 1.750 år tidligere.

For å få has på Christian Lofthus, inviterte Thomas Steenersen ham hjem til seg for å se på en okse han hadde slaktet. Lofthus stolte på sin gamle venn og kompanjong – og kom. Det han ikke visste var at Hammer og hans menn også var der – for å overmanne den «farlige» bondefører som øvrigheten og handelsmennene ønsket å få ryddet av veien.

"GIVET TIL PIGEN METTE ..."

Mange av de som har skrevet om Lofthus-saken, har antydnet at Hammer må ha betalt både den ene og den andre av forræderne for de pengene han hadde fått utbetalt. Sannheten er at Hammer ikke betalte penger til de man har trodd, men til helt andre.

Skipper Teilmann, som signaliserte til Hammers hjelperne, er av tidligere forfattere av historien om Lofthus-arrestasjonen, beskrevet som en «tilfeldig» person som dukket opp. Som før sagt, kom han ikke «tilfeldig» opp i dette. I regnskapet til Hammer står det nemlig følgende:

Den 15. mars I douceur til Skipper Teilmann som (for at) assisterte mig med Signal og videre da Lofthuus blev paagreben forud, belowed og effter epe-ditionen givet ham 20 rd."

Skipper Teilmann var altså hyret av Hammer på forhånd, og lovet 20 riksdaler, dersom han hjalp til.

En annen til nå helt ukjent hjelper som raskt skaffet seg uvanlig mye mynt på kistebunnen for sin svikefulle innsats, var tjenestetausen Mette hos Anders Møglestu:

«Givet til Pigen Mette tienende hos Anders Møglestue for hendes taushed og assistance Natten til den 14. Martii at imodtage og Natten til den 15. at udlade dee til Lofthuses paagribelse mig assisterlye - 5 rd», står det å lese i Hammers regnskap.

Det er her verd å legge til at en tjenestejente på den tiden vanligvis hadde en kontantlønn på 2-3 riksdaler i året. Denne Mette kunne derfor innkassere om lag to årslønner for sin taushet og sine to netter og en dags hjelpsomhet overfor Hammer og hans menn.

Bonden Anders Møglestu forlangte seierne – og fikk, betaling av Kongen for hjelpsomheten mot sin nabo og uvenn. Hva Lofthus sin kompanjong og tilsynelatende gode venn, skipper og reder Thomas Steenersen fikk for sitt helt åpenbare svik, vet vi foreløpig ingen ting om. Men han fikk ikke penger av Hammer. Derimot måtte han tåle mange vondord av allmennheten for sin medvirkning. Etter en tid tok han derfor til sjøs igjen. Det siste brevet han sendte hjem til kone og barn, var datert 13. november 1792 i Malaga. Siden hørte ingen fra ham.

TI ÅR I BOLT OG JERN

Etter en dramatisk båtreise i storm, klarte Hammer og Salvesen å få Lofthus plassert først på Fredriksvern og siden på Akershus. Der ble Lofthus sittende boltet fast til en blokk, mens saken hans verserte i rettsystemet.

Men saken trakk i langdrag. Først på femårsdagen for arrestasjonen, 15. mars 1792, falt kommisærenes dom, hvor Lofthus ble dømt til slaveri i jern på livstid. Fra da av gikk det hele sju år før Høyesterett i 1799 stadfestet dommen. I mellomtiden var Christian Jensen Lofthus død i sine lenker på Akershus, 13. juni 1797.

FORFREMME TIL TOLLER

Hva skjedde så med hans banemenn, herrene Salvesen og Hammer. Jo, de ble selvfølgelig forfremmet og påskjønet.

Salvesen først. Han ble allerede 25. april 1787 utnevnt til tollkontrollør i Arendal. Men det gikk ikke så bra. Bøndene i området ropte på hevn og forsøkte stadig vekk å få tak i ham. En gang truet de med å brenne ham inne i tollkammerbygningen. Enden på det hele ble at Aanon Salvesen 6. februar 1789 ble utnevnt til overtollbetjent og kontrollør i Bergen. I de stillingene satt han likevel ikke særlig lenge. I 1793 fikk han nemlig avskjed i nåde og ble pensjonist, bare 42 år gammel. I folketellingen 1801 finner vi ham, fortsatt som pensjonist i sitt 51. år, sammen med kona Anna Larsdatter på 49 og barna James (9) og Stine (15). Aanon Salvesen døde i Bergen 24. mars 1815, ca. 65 år gammel.

FORFREMME LSE OG STORT

LØNNSTILLEGG

Med den brave generalvegmeister og premierløytnant skal det, i følge visse kilder, ha tatt litt tid før han ble forfremmet til et nytt og rikere liv.

Etter arrestasjonen dro Hammer til København for å avlegge rapport. Der ble det overlatt til general Huth å komme med forslag om forfremmelse. Men denne general Huth var en gammel grinebiter som ikke syntes Hammers usle bedrift var like flott som det regjeringen syntes. Huth sa enda til rett ut, i følge en kilde (trolig Henrik Wergeland), «*at det dog ikke var så betydelig en sak å arrestere en mann*».

Men omsider kom belønningen, og den var svært rundhåndet fra myndighetenes side: Hammer ble utnevnt til generalvegmeister i Bergen stift (for i Agder var det nok ikke trygt for ham å være), fikk majors rang og 200 riksdaler i årlig lønnstillegg. Omregner vi de to hundre riksdalene til dagens kroneverdi, tilsvarer de 200-400.000 kroner. Med andre ord et lønnstillegg som bare toppene i næringslivet kan drømme om. I tillegg oppebar han sin gamle lønn på 500 riksdaler i året. Til sammen skulle dette gi rom for både salt i grauten og mere til.

BLOD, SVETTE OG TÅRER

Også vestpå kom Christopher Johannes Hammer til å sette tydelige spor etter seg – bokstavelig talt. Om det aldri hadde vært bygget skikkelige veger på Vestlandet før, så ble det det i hans tid som generalvegmeister. Noen av steinbroene som han fikk bygget, står den dag i dag som minnesmerker over framragende ingeniør-

kunst. Det gjør også en rekke bakker og vegbrekker. For Hammer bygget veger etter linjal-prinsippet. Dermed kom vegene hans til å gå rett fram – og følgelig mye opp og ned. De svingete vestlandsvegene ble først oppfunnet 50 år seinere.

Men det kostet vestlendingene «blod, svette og tårer» å bli tynt under Hammers ledelse for å få fram postvegene både mot nord, sør og særlig øst. Etter at vegen over Fillefjell var ferdig, satte han seg i 1794 ned og forfattet «*Instrux og almindelige Regler hvorefter Landevejene og Broerne udi Bergens Stift skal arbejdes*». Denne instruksjonen ble trykket og spredt til de forskjellige rodene som stiftet var delt inn i.

Og Hammers tale var klar. I ni paragrafer fortalte han hvordan vegene skulle bygges – ned til minste deltag:

«Veyene oparbejdes efter de Linier, som jeg enten selv, eller, en paa mine Vegne med skriftlig Fuldmagt forsyned Fuldmægtig, ved Veybefaring udstikker og anviser ...» kan vi lese i paragraf 1. Paragraf 2 forteller om hvilke veier det gjaldt og hvilken bredde de skulle ha: «*Post-Veyen fra Bergen til Christiania, skal være 7 Sjællanske Alen bred, foruden Grøfterne (1 alen er vel 62 cm. 7 alen skulle da bli ca. 4,50 meter). De 2de andre Post-Veyie, nemlig: fra Bergen til Stavanger, og fra Bergen til Molde, samt alle alfar Lande-Veye, skal være 6 Alen brede, foruden Grøfterne; Dog, hvor Veyene anlægges over Myrer og i alle Udmarker, skal de gøres 1 Alen bredere, end som foran er anført.*»

Og det fantes ingen unnskyldninger, selv om arbeiderne manglet de nødvendige byggematerialer på stedet. For arbeidet

Torve bro ved Søfteland, bygd 1811-1812 av Jochum Hagerup Moss etter anvisning av C. J. Hammer. Den nye broen er støpt over den gamle.

skulle gjøres slik Hammer hadde beskrevet: «om Steen, Gruus og Sand endog skulle hæntes 1/4 Miil fra Arbejdet».

I et eget avsnitt gir han en detaljert beskrivelse av hvordan grunder og rodestolper skal lages og settes opp. Og til slutt har han seks paragrafer om brobygging. Den siste og sjette paragrafen avsluttes i Hammers ånd – med en trussel mot dem som ødelegger offentlige byggeverk – og en sterk oppfordring til angiveri av slike personer, mot god betaling og hemmeligholdelse av angiverens navn:

«Saaledes har jeg kortelig anført, hvad som ved Vey- og Broe-Arbejdet skal iagttages, og det befales samtlige Lensmænd, Rodemæstere og de paa Veyene arbejden- de Almuer udi Bergens Stift, ved Vey-Arbejdets Udførelse neyagtig at efterfølge

det foreskrevne, hvorved Arbejdet paa deres Roder i Tiiden lettes, og de undgaar Mulcters Erlæggelse for Overhørighed.

Og da kaade onskabsfulde Mennesker, som oftest ruinerer og ødelægger de Træer, som ere plantede langs Veyene, saavel som Broer og deres Rækværker, Giærder, Grunder, Miile- eller Rode- Stolper; saa vorder saadanne Letsindige Mennesker, paa det strængeste advarede og erindret, at de ville entholde sig fra deslige Uforskammenheder; thi ellers kand de sikkerlig vente, at vorde straffede, i Følge den Kongelige Placat af 30te Junii 1786, nemlig: Er det militair Person, som begaaer sliq Uorden, straffes han med Krum-Liggen, Cachot, eller passere Spids-Rødderne igjennem 300 Mand. Er det derimod Civile, da mulcteres fra 2 til 20 Rixsdaler, eller og ansees som for Vold og

Herværk efter Loven, alt i Forhold til Forbrydelsens Størrelse. Børn, som ere under 15 Aar, straffes derfor med Riis, og deres Forældre betaler Skaden.

Alle Retskafne og Veltænkende, opfordres at anvende sine Bestræbelser til at Hemme og standse deslige Uordener. Og omendskiønt det bør være enhver Almuenmann høyst magtpaaliggende, at opdage og see de Mennesker straffede, som med forsetelig Ondskap formerer hans Arbejde, saa dog, til Opmuntring, udsættes herved en Belønning fra 5 til 10 Rixsdaler for hver den, som for GeneralVeymesteren bevislig angiver nogen, der enten beskadiger Træer, som ere plantede langs Veyene, eller Broer og deres Rækværker, Giærder, Grunder, Miile- eller Rode-Stolper, hvilket Præmium af Vey-Kassen skal vorde udbetalt, og Angiverens Navn, om det forlanges, blive fortiet.

Bergen den 31te Martii 1794.

C.J. Hammer.»

Den godeste generalvegmester fornekter seg ikke. Han brukte gjerne av både statens og egne penger for å slå kloa i kjelt-ringer. Skjønt egne og egne penger ... Han visste hvor han skulle få refundert sine utlegg.

HAMMER OG LÆRDØLENE

Postvegen – hovedvegen – mellom Bergen og Christiania gikk på denne tid over Fillefjell til Valdres. Så det var ikke noe nymotens påfunn at daværende samferdselsminister Opseth ville ha den vegen som stamveg.

Helt siden 15. april 1563 hadde lærdølene

hatt kongebrev på at de skulle slippe militærtjeneste – mot å holde vegen over Fillefjell i god stand. I tillegg skulle de frakte post og øvrighetspersoner over fjellet. Hver eneste av de seinere kongene i København fornyet dette brevet med lærdølenes rettigheter, noe også lærdølene var svært påpasselige med at de gjorde.

I 1777 stadfestet kong Kristian 7. rettighetene deres, men det ble også siste gangen de klarte å få en kongelig underskrift på dem. For nå var det mange øvrighetspersoner som ønsket det annerledes. En av dem var C.J. Hammer. Han var militær – og hadde følgelig ikke sans for at noen slapp militærtjeneste. Dessuten var han generalvegmester. I den egenskap ønsket han at staten (dvs. han) skulle ha ansvaret for postvegbyggingen – ikke noen tilfeldige bønder inne i en trang dal.

Og Hammer fikk det som han ville. I 1790 var planene for vegen over Fillefjell ferdige. Og arbeidet ble utført 1792–94 under ledelse av løytnant Wilhelm Jürgensen (1762–1842), som seinere ble berømt kompanisjef for lærdølene i krigen mot svenskene. Han sendte rapporter fra arbeidet hver uke. Disse er bevart, slik at vi kan følge utviklingen.

Det ble i tillegg lagt planer om en båtfri veg fra Bergen til Christiania over Gullbotn/Voss. Men denne vegen var det ikke den unge, uredde, resultatorienterte, dynamiske – og temmelig despotiske mann C.J. Hammer som fikk realisert. Den vegen måtte vente til våre dager – til sunnfjordingen Opseth fikk styre som han ville med norsk vegpolitikk.

Men allmuen var ikke begeistret for Hammer sine planer. De mente de hadde byr-

Galderne under Filefjeld omkr 1750

der nok som det var, om de ikke skulle få seg pålagt nye som vegmestertoll og utskrivning til vegarbeid.

Selv opplysningsmannen, sorenskriver Hans Arentz i Sunnfjord, hadde ingen særlig forståelse for at almuen måtte bruke tid og krefter på å bygge veger de sjøl aldri ville komme til å bruke. Og han var heller ikke så sikker på om vegbyggingen var regningssvarende på Vestlandet med mange fjell og fjorder, og der «Leden» langs kysten alltid hadde vært hovedveg. Han mente kostnadene kunne bli altfor store om man skulle bygge postveg over land. Den samlede postmengde i Sunnfjord ville i løpet av ett år, knapt kunne gi mer enn 10 dalere i porto. Og av reisende var det nesten ingen, utenom embetsmennene på sine tingreiser. Kostnaden til bygging av en enkelt bro på postvegen, kunne komme

opp i 500 dalere – og det var svært mange broer i distriktet.

Alle var heller ikke enige i valget av vegtrasé. Bonden på Sårheim i Jølster var lite fornøyd med at postvegen ble lagt gjennom det han mente var beste åkeren hans. Så han fylte i der vegarbeiderne hadde gravd opp – og fikk kraftig korreks fra generalvegmeisteren – og mulkt fra futen.

Men han slapp likevel billig i forhold til det lærdølene måtte tåle.

ENEVOLDSKONGEN – FOLKETS HÅP MOT EMBETSMENNENE

Ingen synes å ha vært mere kongetro enn de gamle opprørerne mot embetsmannsveldet. Dog får vi unnta Søren Jaabek som var republikaner. Men han levde så

seint på 1800-tallet at folket gjennom Stortinget hadde begynt å få skikkelig makt. Men før ham finner vi at «opprørerne» – både Marcus Thrane, lærdølene, Kristian Lofthus og strilene m.fl., hadde stor tiltro til kongemakten. Og det er ikke så rart. For embetsmennene, som var satt til å være kongens stedfortredere lokalt, gjorde sitt beste for å snyte både folket og Kongen. På den måten hadde folket og Kongen felles interesser i å holde embetsmennene i sjakk.

Men da embetsmennene satte i gang en aksjon for å frata lærdølene deres rettigheter, var det liten hjelp i å rope på Kongen – enn si påberope seg Kongens underskrift. For kong Kristian 7. var forlenget blitt sinnssyk – og makten flyttet til hans sønn, kronprinsen. Og den karen hadde ikke skrevet under på noe kongebrev med rettigheter!

Derfor ble det et forholdsvis lett, men dog blodig, spill mellom makta og lærdølene rundt 1800.

Selv om C.J. Hammer ikke er nevnt i den lokale historien om det dramaet som utspilte seg i Lærdal i disse årene, så kan vi levende forestille oss ham i kulissene – som den store strateg. For Hammer hadde fått ansvaret med å bygge ny veg gjennom Lærdalen over Fillefjell. Og lærdølene selv hadde slurvet fælt med vedlikeholdet av den vegen som var. Dermed hadde Hammer og de andre øvrighetspersonene gode argumenter for både å fjerne rettighetene deres, innrulle dem i militæret og pålegge dem pliktarbeid på vegen.

At C.J. Hammer spilte en viktig rolle i

dette, det vet vi. Dessuten ble han, 10. oktober 1801, forfremmet til oberstløytnant – midt i den hardeste striden med lærdølene. Da var vegen riktignok ferdig, men Hammers innsats var nok heller ikke denne gangen glemt – av myndighetene.

Det ble en hard strid. For da vegen over Fillefjell var ferdig, ble lærdølene gjentatte ganger innkalt til sesjon – til innskrivning i de militære ruller. Og hver gang nektet de. Anført av sine fremste utvalgte, med Anders Olsen Lysne i spissen, pukket de til stadighet på sine rettigheter.

Men etter hvert strammet myndighetene grepet, hentet militærmakt fra Østlandet, satte over fjellet og arresterte lærdølenes ledere. Dermed måtte de gjenstridige sogningene bøye kne for øvrigheten og la seg innskrive i de militære ruller.

Som vanlig var med opprørere på den tiden, ble de stilt for retten og dømt. I alle dommer pleier det å være noe som taler til unnskyldning for den tiltalte. I dette tilfellet fantes det ingen ting. 11. mars 1803 stadfestet høyesterett dommen som dømte Anders Olsen Lysne «*at have forbrudt Ære, Liv og Gods rørendes og urørendes*» (altså dødsdom med tap av all eiendom for etterlatte), dessuten ni til varierende lengde festningsarbeid fra livstid til ett år, mens to måtte bøte til sognets fattigkasse med 50 riksdaler hver.

Alt 15. april 1803 ble deler av dommen endret – og til slutt ble alle ettergitt straffen – unntatt Anders Olsen Lysne. Han ble halshogget i Bergen klokka fem om morgenen 1. juni 1803.

Christopher Johannes Hammer hadde – 44 år gammel – nok en gang aktivt deltatt i framskaffelsen av et lik.

EN BAUTASTEIN KAN MINNE OM SÅ MANGT

Lærdølene er et ærerikt folkeferd. Like sikkert som de trofast tok til våpen for å forsvare landet mot svenskene, da de omsider ble pålagt det – like sikkert reiste de en bautastein til minne om de som var med i krigen.

Også Christopher Johannes Hammer hadde trang til å bli minnet av ettertida. Men han måtte gjøre det sjøl. Og han gjorde det til gagns. Fra Danmark bestilte han nemlig marmor. Med mye besvær og slit ble marmor-blokkene fraktet opp til stiftsdelet mellom Akershus og Bergens stift. Der ble marmoren reist som en støtte på et steinfundament – og der står støtten den dag i dag med en innskrift som klart og tydelig forteller hvem som anla denne vegen: «C.J. Hammer». Den samlede kostnaden for støtta var 245 riksdaler. Det tilsvarte tre års vegbudsjett for Fillefjellsvegen i de dager. Også på en diger stein i Jacobsstigen ved den gamle skysstasjonen Maristuen, lot Hammer hogge inn et minne om at «*Denne Wei er anlagt Af C.J. Hammer 1790*».

ETTERSKRIFT

C.J. Hammer ble i 1812 også auksjonsdirektør i Bergen. Han døde i «Byen mellom de sju fjell» 11. august 1823, vel 64 år gammel. Etter Hammers død ble sønnen Even Hammer (1790–1859) konstitu-

ert i stillingen som generalvegmeister. Men allerede året etter, i 1824, kom «Lov angående Vegvesenet». Denne gav overoppsynet med vegvesenet tilbake til amt-mennene. Loven ble gjennomført fra 1. juli 1826.

Even Hammer var engasjert i vegspørsmål fram til 1832. Deretter ble farens arkiv (som vi i denne artikkelen har øst litt av) stuvet vekk på loftet. Det dukket ikke opp igjen før i 1899, da man kom over noen kasser med gamle papirer på loftet til en av Brygge-gårdene i Bergen. Derfra ble det fraktet til Stiftsarkivet, og dermed var fire hyllemeter med stoff om vegbygging, planer, rapporter, besiktigelser, og slit og motgang – sikret. En hver kan tenke seg disse papirers endelig om de skulle blitt liggende 56 år til på loftet til Brygge-gårdene, hvor en storbrann gjorde vei i vellinga i 1955.

Fra andre deler av landet er dessverre det meste av generalvegmeister-arkivene tapt. Men Riksarkivet har arkivet etter generalvegintendanten 1789–1814, som hadde ansvaret for vegbyggingen i Akershus.

(Kilder: C.J. Hammers regnskap og «Instrux», H.J. Næss (m/H. Wergeland som hovedkilde), O.A. Øverland, G. Sverdrup, H. Koht, S.H. Finne-Grønn og Kjell Rosenberg.)

Jürgensen med sin hær ...

«Napoleon med sin hær over Alpene drog», står det i sangen. Det kunne like gjerne stått: «Jürgensen med sin hær over Fillefjell drog». For det er like riktig – fra samme krigsperiode.

Postadresse:
Statsarkivet i Bergen
Arstadveien 22
5009 Bergen
Tlf: 55965800

epost: statsarkivet.bergen@arkivverket.no
digitalarkivet@arkivverket.no

Internett:
<http://www.arkivverket.no/bergen/om.html>
<http://www.digitalarkivet.no/>

De siste utgavene i denne serien:

1/2012

2/2012

3/2012

1/2013

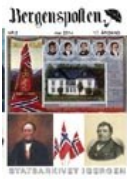
2/2013

3/2013

1/2014

2/2014

3/2014

4/2014

1/2015

2/2015

3/2015

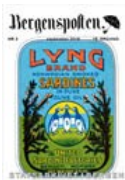
4/2015

1/2016

2/2016

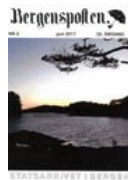
3/2016

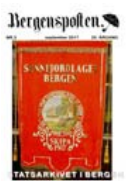
4/2016

1/2017

2/2017

3/2017

4/2017

1/2018

2/2018

3/2018

4/2018

Etter at lærdølene hadde måttet bøye kne for overmakten – den militære øvrighet – og la seg innrullere i det militære, stilte de like helhjertet opp som de tidligere hadde strittet imot. Det lær-dalske kompani ble i krigen mot svenskene fra 1808–1810, både beryktet og berømt – alt etter fra hvilken side man ser det.

Befalet deres var kaptein Wilhelm von Jürgensen, premier-løytnant Claus Morgenstjerne von Rumohr, furer Jens Henriksen Klingenberg, korporal Bård Andersen Moe og korporal Hans Sørensen Lem. Til våpen hadde de bare bajonett, og av klær manglet det «sko, strømper og skjorter».

På turen østover fra Lærdal i 1808 led kompaniet mye vondt, på grunn av sterk kulde. Blant annet ble Rumohr så syk at han måtte innlegges på Åsnes lasarett. Han kom følgelig ikke med i krigen og søkte siden avskjed.

Omkring 18. mai kom kompaniet i kamp med svenskene ved Skandsegården. De gjorde i alt tre stormløp, og under det siste var det at Lem svingte hellebarden sin høgt i luften og ropte på sognamål: «Kom no karar, ska de berre fao sjao kor det ska gao'. Høyr gitar kor svenskefelao let, no skal me dansa fram.» Ikke rart at svenskene løp for livet – de trodde – på det fremmede og uforståelige tungemålet – at det var franske hjelpetropper som kom imot dem. (Danmark-Norge var jo på parti med Napoleon).

I 1811 måtte lærdølene i veg igjen på grunn av utsikt til krig med Sverige. Men denne gangen gikk det over, slik at

de snart kunne reise heim igjen. De må ha vært i et skikkelig godlag på heimturen, disse karene. For ved en skysstasjon nede i Bamble, der de skulle hvile en stund, ville den nettopp utnevnte kommandersersjant Anders Davidsen Rå og noen andre ha brennevin hos eieren av gården. Men han hadde vel hørt tale om disse karene før, og fant det rettest å nekte dem slike saker, for ikke å få alt for mye bråk utover natten.

Det skulle han ikke ha gjort – stakkars arme mann – for et øyeblikk etter var han og folkene hans blandet inn i et vilt slagsmål med lærdølene så hårdottene fløy rundt i luften. Og, som rimelig var, måtte både bonden og folkene hans rømme garden. Siden drog lærdølene ned i kjelleren hans og drakk og åt til de sovnet i sokkene. Om morgenen fór de sin veg uten å betale for seg.

Trolig var skysskafferen svært så glad over å bli kvitt den slags gjester, som betalte med juling. Siden klaget han på Rå, men uten å få medhold av krigsretten i Bergen, der saken ble pådømt.

Lærdølene var også utkalt til krigstjeneste i 1813–14, da det brygget opp til ny strid med Sverige. Men denne gangen bestod for det meste innsatsen av vaktjeneste – og kamp mot sult og mangel på klær.

Til minne om lærdølene i krigen, er det reist en minnestein nede på Øyramarki i heimbygda. (*Kilder: Mons Frydenlund og H. Angell*)